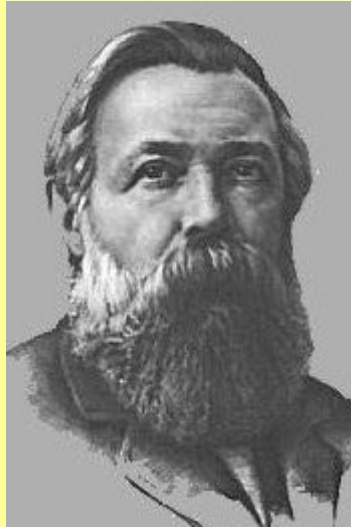

1872 - 1873

Friedrich Engels

Contribuții la problema locuințelor

iunie 1872 - februarie 1873

**pentru prima oară în *Der Volksstaat*, Leipzig 1872, nr. 51, 52, 53, 103 și 104, precum și în
1873, nr. 2, 3, 12, 13, 15, 16.**

**Karl Marx, Friedrich Engels, *Opere alese în două volume*, ediția a 3-a, vol. 1, 1966,
Editura Politică, p. 495-578**

Prefață

Publicat în „Der Sozialdemokrat“ nr. 3 și 4 din 15 și 22 ianuarie 1887 și în: F. Engels. „Zur Wohnungsfrage“ Hottingen-Zürich 1887

Lucrarea „Contribuții la problema locuințelor“ este o reproducere a celor trei articole pe care le-am publicat în 1872 în „Volksstaat“ din Leipzig. Tocmai atunci s-a revărsat asupra Germaniei ploaia miliardelor franceze; au fost plătite datoriile statului, au fost construite fortărețe și cazărmi, au fost reînnoite stocurile de arme și de efecte militare; capitalul disponibil, ca și cantitatea de bani aflată în circulație au crescut dintr-o dată enorm de mult. și toate acestea tocmai în timpul când Germania își făcea apariția pe arena mondială nu numai ca un „stat unic“, dar și ca o mare țară industrială. Miliardele au dat tinerei mari industrii un puternic avânt; tocmai ele, în primul rând, au determinat scurta perioadă de prosperitate bogată în iluzii de după război și îndată după aceea, în 1873-1874, marele crah care a demonstrat că Germania este o țară industrială capabilă să joace un rol pe piața mondială.

Perioada când o țară cu cultură veche face o asemenea trecere, accelerată pe deasupra și de împrejurări atât de favorabile, de la manufactură și mica producție la marea industrie este prin excelență și o perioadă de „lipsă de locuințe“. Pe de o parte, mase de muncitori de la sate sînt atrase deodată în marile orașe, care se dezvoltă, devenind centre industriale; pe de altă parte, amplasamentul străzilor în aceste orașe vechi nu se mai potrivește cu condițiile marii

industrii moderne și ale circulației corespunzătoare acesteia; se lărgesc străzi și se deschid altele noi, prin mijlocul lor se construiesc căi ferate. Concomitent cu afluența de muncitori spre orașe, locuințele muncitorilor sînt demolate în masă. De aici, lipsa subită de locuințe, de pe urma căreia suferă muncitorii, ca și micii negustori și meseriași, a căror clientelă o constituie muncitorii. În orașele care de la bun început au luat ființă ca centre industriale, această lipsă de locuințe este aproape necunoscută. Așa se prezintă lucrurile, de pildă, la Manchester. Leeds, Bradford, Barmen-Elberfeld. În schimb, la Londra, Paris, Berlin, Viena, lipsa de locuințe a devenit, la timpul său, acută și în majoritatea cazurilor continuă să aibă un caracter cronic.

Tocmai această lipsă acută de locuințe, acest simptom al revoluției industriale care se înfăptuia în Germania, a provocat atunci în presă o dezbatere largă asupra „problemei locuințelor”, servind drept prilej pentru tot felul de șarlatanii sociale. O serie de astfel de articole au apărut și în „Volksstaat”. Autorul anonim, care mai târziu s-a dovedit a fi domnul doctor în medicină A. Mülberger din Württemberg, a socotit ocazia nimerită pentru a lămuri muncitorilor germani, plecînd de la această problemă, efectele miraculoase ale panaceului social universal al lui Proudhon. Cînd mi-am exprimat în fața redacției mirarea pentru faptul că aceste articole ciudate au fost publicate, mi s-a propus să scriu un răspuns, ceea ce am și făcut. (Vezi secțiunea I: „Cum rezolvă Proudhon problema locuințelor”) La această serie de articole am adăugat curînd o a doua serie, în care, pe baza unei lucrări a d-rului Emil Sax, am analizat concepția filantropică-burgheză asupra acestei probleme. (Secțiunea a II-a: „Cum rezolvă burghezia problema locuințelor”) După o pauză mai îndelungată, d-l dr. Mülberger m-a onorat cu un răspuns la articolele mele, ceea ce m-a obligat la o replică. (Secțiunea a III-a: „Încă o dată despre Proudhon și problema locuințelor”), cu care s-a încheiat atît polemica, cît și preocuparea mea specială pentru problema respectivă. Acesta este istoricul celor trei serii de articole, care au apărut și sub formă de broșură. Dacă acum a devenit necesară o nouă ediție, acest lucru îl datorez, fără îndoială, din nou grijii binevoitoare a guvernului imperial german, care, prin faptul că a interzis broșura, a stimulat, ca întotdeauna, foarte mult vînzarea ei și căruia îi exprim aici respectuoasele mele mulțumiri.

În vederea noii ediții am revizuit textul, am făcut unele completări și adnotări și am rectificat în secțiunea I o mică eroare de ordin economic, întrucît, din păcate, adversarul meu, dr. Mülberger, n-a observat-o.

Cu prilejul acestei revizuirii mi-am dat seama ce progrese gigantice a făcut mișcarea muncitorească internațională în ultimii paisprezece ani. Pe atunci era încă fapt că „în decurs de douăzeci de ani muncitorii de limbi romanice nu au avut nici o altă hrană spirituală decît operele lui Proudhon” și, în plus, poate încă interpretarea unilaterală a proudhonismului de către Bakunin, părintele „anarhismului”, care vedea în Proudhon pe „dascălul nostru al tuturor”, notre maître a nous tous. Cu toate că proudhoniștii au reprezentat în Franța numai o mică sectă în

rîndurile muncitorilor, ei au fost totuși singurii care au avut un program precis formulat și care pe vremea Comunei au putut să-și asume conducerea în domeniul economic. În Belgia, proudhonismul domnea în mod absolut printre muncitorii valoni, iar în Spania și Italia, cu foarte rare excepții, tot ce în mișcarea muncitorească nu era anarhist era categoric proudhonist. Dar astăzi? În Franța, muncitorii s-au dezbărat complet de Proudhon, el nu mai are adepți decât printre burghezii radicali și mic-burghezii care, ca proudhoniști, își mai spun și „socialiști“, fiind însă combătuți cu cea mai mare vehemență de muncitorii socialiști. În Belgia, flamanzii au înlăturat pe valoni de la conducerea mișcării, au detronat proudhonismul și au ridicat mișcarea pe o treaptă mai înaltă. În Spania, ca și în Italia, marele flux al anarhismului din deceniul al 8-lea s-a retras, ducînd cu el și rămășițele proudhonismului; dacă în Italia noul partid se mai află în stadiul de clarificare și formare, în Spania, Noua federație din Madrid, rămasă credincioasă Consiliului General al Internaționalei, s-a transformat dintr-un mic nucleu într-un partid puternic, care — după cum reiese din însăși presa republicană — subminează cu mult mai mult succes influența republicanilor burghezi asupra muncitorilor decât au reușit s-o facă vreodată zgomotoșii ei predecesori, anarhiști. Locul operelor lui Proudhon date uitării, l-au ocupat la muncitorii de limbi romanice „Capitalul, „Manifestul Comunist“ și o serie de alte scrieri ale școlii marxiste, iar principala revendicare a lui Marx: luarea în stăpînire a tuturor mijloacelor de producție, în numele societății, de către proletariatul care a cucerit dominația politică absolută, a devenit astăzi revendicarea întregii clase muncitoare revoluționare și în țările romanice.

Dacă prin urmare, proudhonismul a fost respins definitiv și de muncitorii din țările romanice, dacă acum, potrivit adevăratei sale meniri, el nu mai servește decât radicalilor burghezi francezi, spanioli, italieni și belgieni ca expresie a veleităților lor burgheze și mic-burgheze, de ce oare să mai revenim astăzi asupra lui? De ce să combatem din nou un adversar decedat, retipărind aceste articole?

În primul rînd, pentru că aceste articole nu se limitează numai la polemică cu Proudhon și cu reprezentanții lui germani. Ca urmare a diviziunii muncii, care exista între Marx și mine, mie mi-a revenit sarcina de a expune concepțiile noastre în presa periodică, deci, în special a combata părerile opuse, așa încît Marx să poată dispune de timpul necesar pentru elaborarea mării și principalei sale opere. Din această cauză, de cele mai multe ori, am fost nevoit să expun concepțiile noastre sub formă de polemică, opunîndu-le altor concepții. Așa am procedat și aici. Secțiunile I și a III-a conțin nu numai o critică a modului în care Proudhon concepe problema, dar și o expunere a propriei noastre concepții.

În al doilea rînd, Proudhon a jucat un rol mult prea important în istoria mișcării muncitorești din Europa pentru a putea fi dat pur și simplu uitării. Infirmită în ceea ce privește teoria, înlăturat în ceea ce privește practica, el își păstrează interesul istoric. Cine se ocupă cît de cît serios de socialismul contemporan, acela trebuie să cunoască și „punctele de vedere

depășite“ ale mișcării muncitorești. Lucrarea lui Marx „Mizeria filozofiei“ a apărut cu câțiva ani înainte ca Proudhon să-și fi formulat propunerile practice de reformare a societății; Marx a putut să descopere aici doar în germene banca de schimb a lui Proudhon și s-o supună criticii. În această privință, lucrarea sa este deci completată de prezenta broșură, din păcate într-o măsură nesatisfăcătoare. Marx ar fi făcut toate acestea mult mai bine și mai convingător.

În sfârșit, socialismul burghez și mic-burghez este pînă în clipa de față puternic reprezentat în Germania. Și anume, pe de o parte, de către socialiști de catedră și filantropi de tot soiul, la care dorința de a-i transforma pe muncitori în proprietari ai locuințelor lor mai joacă încă un rol de seamă; în ceea ce îi privește, lucrarea mea mai este deci actuală. Pe de altă parte însă, chiar în partidul social-democrat, inclusiv în fracțiunea sa din Reichstag, este reprezentat un anumit fel de socialism mic-burghez. Și anume în sensul că principiile de bază ale socialismului contemporan și revendicarea transformării tuturor mijloacelor de producție în proprietate socială sînt recunoscute ca juste, dar înfăptuirea lor e declarată posibilă numai într-un viitor îndepărtat, practic de neprevăzut. În felul acesta, pentru prezent sarcina se limitează la o simplă cîrpăceală socială și, după împrejurări, putem simpatiza chiar și cu tendințele cele mai reacționare spre așa-zisa „ridicare a claselor celor ce muncesc“. Existența unei astfel de orientări este absolut inevitabilă în Germania, țara filistinismului par excellence, și într-o epocă în care dezvoltarea industrială dezlăcănează cu violență și în proporții de masă acest filistinism de mult înrădăcinat; de altfel, acest lucru nu e cîtuși de puțin periculos pentru mișcare, avînd în vedere judecata uimitor de sănătoasă a muncitorilor noștri, care s-a verificat în mod atît de strălucit tocmai în ultimii opt ani de luptă contra legii excepționale împotriva socialiștilor, contra poliției și judecătorilor. Este necesar însă să ne dăm bine seama că o astfel de orientare există. Iar în cazul cînd mai tîrziu, așa cum e necesar și chiar de dorit, această orientare va lua o formă mai stabilă și va căpăta contururi mai precise, pentru a-și formula programul, ea va trebui să se întoarcă la precursorii ei, și atunci Proudhon cu greu ar putea fi trecut cu vederea.

Miezul soluției burgheze și mic-burgheze în „problema locuințelor“ îl constituie proprietatea muncitorului asupra locuinței sale. Acesta este însă un punct care, datorită dezvoltării industriale a Germaniei în ultimii douăzeci de ani, apare într-o lumină cu totul aparte. În nici o altă țară nu există atîția muncitori salariați care să fie proprietari nu numai ai locuințelor lor, dar și ai unei grădini de zarzavat sau ai unui petic de pămînt; iar pe lîngă aceștia mai sînt încă mulți alți muncitori care dețin, în calitate de arendași, o casă și o grădină de zarzavat sau un petic de pămînt de fapt în condițiile unei posesiuni destul de sigure. Industria casnică țărănească, îmbinată cu cultivarea zarzavaturilor sau a cerealelor pe scară restrînsă, formează baza largă a tinerei mari industrii din Germania; în apus muncitorii sînt în cea mai mare parte proprietari, în răsărit — în cea mai mare parte arendași ai caselor lor și ai terenurilor aferente. Această îmbinare a industriei casnice cu cultivarea zarzavaturilor și a cerealelor, care implică și

o locuință asigurată, o găsim nu numai pretutindeni unde țesutul manual mai luptă încă împotriva războiului de țesut mecanic; pe Rinul inferior și în Westfalia, în Munții Metalici din Saxonia și în Silezia; o găsim pretutindeni unde vreo ramură oarecare a industriei casnice s-a încetățenit ca o îndeletnicire rurală, de exemplu în Pădurea Turingiei și în Rhön. Cu ocazia discutării problemei monopolului tutunului a ieșit la iveală că pînă și confecționarea țigărilor de foi a căpătat la sat caracterul de industrie casnică țărănească; și cînd, undeva, vreo calamitate se abate asupra țăranilor cu gospodării mici, așa cum s-a întîmplat acum cîțiva ani în ținutul Eifel, presa burgheză cere imediat să fie dezvoltate, ca singur remediu, anumite ramuri ale industriei casnice corespunzătoare condițiilor din regiunile respective. Într-adevăr, în Germania, atît mizeria crescîndă a țăranului cu gospodărie mică, cît și situația generală a industriei împing spre o extindere tot mai mare a industriei casnice țărănești. Acesta este un fenomen specific Germaniei. Ceva asemănător găsim în Franța numai în mod cu totul excepțional, bunăoară în regiunile în care se practică creșterea viermilor de mătase; în Anglia, unde nu există țărani cu gospodărie mică, industria casnică țărănească se bazează pe munca soțiilor și a copiilor zilerilor agricoli; numai în Irlanda găsim industria casnică de confecții, practică, ca și în Germania, de familii cu adevărat țărănești. Nu vorbim aici, firește, despre Rusia și alte țări care nu sînt reprezentate pe piața industrială mondială.

Așadar, pe teritorii întinse din Germania, industria se află astăzi la prima vedere într-o situație asemănătoare cu cea care predomina pretutindeni înainte de introducerea mașinilor. Dar numai la prima vedere. Industria casnică țărănească de odinioară, îmbinată cu cultura zarzavaturilor și a cerealelor, constituia, cel puțin în țările înaintate din punct de vedere industrial, baza unei situații, materiale suportabile și pe alocuri chiar mulțumitoare a clasei muncitoare, dar și baza nulității ei spirituale și politice. Produsul muncii manuale și cheltuielile de producție determinau prețul de piață, iar dată fiind productivitatea muncii de atunci, extrem de scăzută în comparație cu cea de azi, piețele de desfacere creșteau, de regulă, mai repede decît oferta. Acest lucru era valabil, pe la mijlocul secolului trecut, pentru Anglia și în parte și pentru Franța, mai ales în domeniul industriei textile. În Germania, care pe atunci abia începuse, în împrejurări dintre cele mai nefavorabile, să se redreseze de pe urma pustiirilor Războiului de 30 de ani, situația era, firește, cu totul alta; singura industrie casnică, care lucra aici pentru piața mondială, țesutul inului, era atît de împovărată de impozite și servituți feudale, încît nivelul de trai al țăranului țesător nu era mai ridicat decît nivelul de trai foarte scăzut al restului țărănimii. Cu toate acestea muncitorul din industria casnică țărănească avea, totuși, pe atunci o existență oarecum asigurată.

O dată cu introducerea mașinilor, toate acestea s-au schimbat. Prețul a început să fie determinat acum de produsul fabricat cu ajutorul mașinilor, iar salariul muncitorului din industria casnică a scăzut o dată cu acest preț. Muncitorul trebuia însă să-l accepte sau să caute altă

muncă, și aceasta n-o putea face fără să devină proletar, adică fără să renunțe la căsuța, la grădina de zarzavat și la peticul său de pământ — proprii sau arendate. Și numai în cazuri foarte rare consimțea să facă acest lucru. Astfel, cultura zarzavaturilor și a cerealelor practică de vechii țesători manuali de la sate a devenit cauza datorită căreia lupta războiului de țesut manual împotriva războiului de țesut mecanic s-a prelungit pretutindeni atât de mult, iar în Germania nu s-a terminat încă nici pînă astăzi. În cursul acestei lupte a ieșit la iveală, pentru prima oară, mai ales în Anglia, că aceeași împrejurare care odinioară constituia baza bunăstării relative a muncitorilor — proprietatea muncitorului asupra mijloacelor sale de producție — a devenit acum pentru ei o piedică și o nenorocire. În industrie, războiul de țesut mecanic a învins războiul de țesut manual; în agricultură, marea producție agricolă a învins mica gospodărie agricolă. Dar în timp ce în ambele domenii de producție, munca în comun a multora, folosirea mașinilor și aplicarea științei au devenit o regulă socială, căsuța, grădina de zarzavat și peticul de pământ, precum și războiul de țesut îl țineau pe țesătorul manual strîns legat de sistemul învechit al producției individuale și al muncii manuale. Posesiunea unei case și a unei grădini de zarzavat valora acum mult mai puțin decît nelimitata libertate de deplasare. Nici un muncitor de fabrică nu și-ar schimba situația cu țesătorul manual de la sate, care pierdea de foame încet, dar sigur.

Germania și-a făcut tîrziu apariția pe piața mondială; marea noastră industrie, care a luat ființă în deceniul al 5-lea, datorează primul ei avînt revoluției din 1848 și s-a putut dezvolta din plin abia după ce revoluțiile din 1866 și 1870 i-au măturat din cale cel puțin piedicile politice cele mai importante. Dar ea a găsit piața mondială în cea mai mare parte ocupată. Articolele de larg consum le furniza Anglia, rafinatele articole de lux — Franța. Germania nu a putut concura nici pe primele, în ceea ce privește prețul, nici pe ultimele — în ceea ce privește calitatea. Prin urmare, ei nu-i rămînea altceva de făcut decît, urmînd vechile căi bătătorite ale producției germane, să-și facă mai întîi loc pe piața mondială cu articole care pentru producătorii englezi erau prea neînsemnate, iar pentru cei francezi — de calitate prea proastă. Îndrăgita practică germană de a înșela lumea trimițînd mai întîi mostre bune și apoi mărfuri proaste și-a primit, firește, curînd pedeapsa destul de aspră pe piața mondială și a căzut în desuetudine; pe de altă parte, concurența în condițiile supraproducției a împins treptat chiar și pe solizii englezi pe panta lunecoasă a înrăutățirii calității, favorizînd astfel pe germani, care în acest domeniu sînt de neîntrecut. Astfel am ajuns, în cele din urmă, să avem o mare industrie și să jucăm un rol pe piața mondială. *Marea* noastră industrie lucrează însă aproape exclusiv pentru piața internă (cu excepția industriei siderurgice, care produce cu mult peste nevoile interne), iar exportul nostru masiv constă dintr-o cantitate uriașă de articole mărunte, pentru care marea industrie furnizează cel mult semifabricatele necesare, articolele ca atare fiind în mare parte livrate de industria casnică țărănească.

Și aici apare în toată strălucirea ei „binefacerea“ pe care o reprezintă pentru muncitorul modern posesiunea unei case și a unui petic de pământ. Nicăieri — ne îndoim chiar dacă industria casnică irlandeză constituie o excepție — nu se plătesc salarii atât de nerușinat de mici ca în industria casnică germană. Concurența îi permite capitalismului să scadă din prețul forței de muncă ceea ce familia își agonisește de pe urma peticului ei de pământ și a grădinii de zarzavat; muncitorii sînt nevoiți să accepte orice salariu în acord, pentru că altminteri nu primesc nimic și nu pot trăi numai din ceea ce produce peticul lor de pământ, iar pe de altă parte, pentru că tocmai această proprietate asupra lui îi ține legați de locul unde se află, împiedicîndu-i să-și caute altă ocupație. Aceasta și determină capacitatea de concurență a Germaniei pe piața mondială la desfacerea unei întregi serii de articole mărunte. *Întregul profit la capital este stors printr-un scăzămînt din salariul normal, iar întreaga plusvaloare poate fi dăruită cumpărătorului.* Acesta este secretul uimitoarei ieftinități a celor mai multe articole de export germane.

Tocmai această împrejurare, mai mult decît oricare alta, menține și în alte ramuri ale industriei salariile și standardul de viață al muncitorilor din Germania sub nivelul celui din țările vest-europene. Greutatea de plumb a unor astfel de prețuri ale muncii menținute prin tradiție cu mult sub valoarea forței de muncă, apasă și asupra salariilor muncitorilor din orașe, și chiar din orașele mari, făcîndu-le să scadă sub valoarea forței de muncă, și aceasta cu atît mai mult, cu cît în orașe industria casnică cu retribuirea proastă a muncii a luat locul vechiului meșteșug, făcînd să scadă și aici nivelul general al salariilor.

Aici vedem limpede că ceea ce pe o treaptă istorică anterioară constituia baza unei bunăstări relative a muncitorilor — îmbinarea agriculturii cu industria, o casă proprie, o grădină, o parcelă de pământ, o locuință asigurată — constituie astăzi, în condițiile dominației marii industrii, nu numai o cătușă dintre cele mai grele pentru muncitor, dar și cea mai mare nenorocire pentru întreaga clasă muncitoare, baza unei scăderi fără precedent a salariului sub nivelul lui normal, și nu numai în unele ramuri industriale și în unele regiuni, ci pe tot întinsul țării. Nu-i de mirare că marea și mica burghezie, care trăiește și se îmbogățește de pe urma acestor colosale scăzăminte din salarii, își manifestă entuziasmul pentru industria țărănească, pentru muncitorii cu căsuțe proprii, văzînd în dezvoltarea unor noi ramuri de industrie casnică unicul mijloc de remediere a tuturor calamităților satului!

Aceasta este o latură a problemei; dar ea are și un revers. Industria casnică a devenit baza largă a exportului german și, totodată, a marii industrii în ansamblul ei. De aceea ea este larg răspîndită în Germania și pe zi ce trece se răspîndește tot mai mult. Ruinarea țăranului cu gospodărie mică, inevitabilă din momentul în care munca industrială practică la domiciliu pentru producerea celor necesare consumului propriu a fost desființată de produsele ieftine ale atelierelor de confecții și de cele fabricate cu mașinile, iar vitele lui, prin urmare producția sa de

îngrășăminte naturale, le-a pierdut ca urmare a destrămării orînduirii de marcă, a mărcii comune și a sistemului de alternare obligatorie a culturilor — această ruinare a împins în mod forțat pe țărani cu gospodărie mică, căzuți pradă cămătarului, către industria casnică modernă. În Germania dobînzile datorate cămătarului pentru ipoteci, ca și renta proprietarilor funciari din Irlanda, nu pot fi plătite din venitul obținut de pe urma lucrării pămîntului, ci numai din salariul țaranului care lucrează în industria casnică. Dar, o dată cu extinderea industriei casnice, țărani sînt antrenați, regiune după regiune, în dezvoltarea industrială din zilele noastre. Această revoluționare a regiunilor agricole de către industria casnică face ca revoluția industrială din Germania să cuprindă un teritoriu mult mai mare decît în Anglia și în Franța; nivelul relativ scăzut al industriei noastre face cu atît mai necesară extinderea ei în lărgime. Așa se explică de ce în Germania, spre deosebire de Anglia și Franța, mișcarea muncitorească revoluționară a căpătat o răspîndire atît de largă în cea mai mare parte a țării, fără să fie legată exclusiv de centrele urbane. Și tot aceasta explică progresul lin, sigur și de nestăvilat al mișcării. În Germania este de la sine înțeles că o insurecție victorioasă în capitală și în celelalte orașe mari va fi cu puțință numai atunci cînd și majoritatea orașelor mici și o mare parte a regiunilor agricole vor fi coapte pentru revoluție. În condițiile unei dezvoltări mai mult sau mai puțin normale, noi nu vom izbuti niciodată să obținem victoria numai cu forțele muncitorilor, așa cum s-a întîmplat la Paris în 1848 și 1871, dar tocmai de aceea nici capitala revoluționară nu va putea fi înfrîntă de provincia reacționară, așa cum s-a întîmplat la Paris în ambele cazuri. În Franța, mișcarea a pornit întotdeauna din capitală, în Germania din regiunile marii industrii, ale manufacturii și industriei casnice, iar capitala a fost cucerită abia mai tîrziu. De aceea s-ar putea ca și în viitor inițiativa să fie rezervată francezilor; dar victoria decisivă poate fi obținută numai în Germania.

Această industrie casnică țărănească și manufactura, care în virtutea extinderii pe care au luat-o au devenit o ramură de producție hotărîtoare în Germania, revoluționînd astfel din ce în ce mai mult țărănimea germană, nu sînt însă decît preludiul unei viitoare transformări revoluționare. După cum a și demonstrat Marx („Capitalul“, vol. I, ed. a 3-a, p. 484—495)⁹⁾, și pentru ele, pe o anumită treaptă de dezvoltare, va suna ceasul pieirii, datorită mașinilor și producției de fabrică. Și ceasul acesta pare că se apropie. Dar desființarea industriei casnice țărănești și a manufacturii datorită mașinilor și producției de fabrică înseamnă în Germania desființarea mijloacelor de existență a milioane de producători rurali, exproprierea a aproape jumătate din țărănimea germană cu gospodărie mică, transformarea nu numai a industriei casnice în producție de fabrică, dar și a gospodăriei țărănești în mare agricultură capitalistă și a micii proprietăți funciare în mari proprietăți moșierești — înseamnă o revoluție industrială și agricolă în favoarea capitalului și a marii proprietăți funciare pe spinarea țaranilor. Dacă Germaniei îi va fi dat să treacă și prin această transformare revoluționară încă în vechile condiții sociale, aceasta va constitui negreșit punctul de cotitură. Dacă pînă atunci clasa muncitoare din

vreo altă țară nu va fi luat inițiativa, atunci Germania va trece neapărat la acțiune, iar fiii de țărani ai „glorioasei armate“ vor pune și ei umărul vitejește.

Utopia burgheză și mic-burgheză care preconizează că fiecare muncitor să aibă în proprietate o căsuță, legându-l astfel în chip semifeudal de capitalistul său, capătă, prin urmare, cu totul alt aspect. Înfăptuirea acesteia ar însemna transformarea tuturor micilor proprietari de case de la sate în muncitori industriali care lucrează la domiciliu, desființarea vechii izolări și deci a nulității politice a țăranilor cu gospodării mici, care în prezent sînt atrași în „vîltoarea socială“, extinderea revoluției industriale asupra satului și deci transformarea clasei celei mai stabile, mai conservatoare a populației într-o pepinieră a revoluției, iar ca o încununare a tuturor acestora exproprierea țăranilor ocupați în industria casnică de către mașini, care îi împing cu forța la răscoală.

Putem lăsa pe filantropii burghezo-socialiști să se bucure în voie de idealul lor atîta timp cît, în funcția lor publică de capitaliști, ei continuă să-l înfăptuiască tocmai în felul acesta, contrar intereselor lor, în folosul și spre binele revoluției sociale.

Londra, 10 ianuarie 1887

Friedrich Engels

Prima secțiune

Cum rezolvă Proudhon problema locuințelor

În nr. 10 și în numerele următoare ale ziarului „Volksstaat“ au apărut o serie de șase articole cu privire la problema locuințelor, demne de atenție numai pentru că — cu excepția unor scrieri pseudoliterare demult uitate din deceniul al 5-lea — ele constituie prima încercare

de a transplanta în Germania școala lui Proudhon. Această încercare înseamnă un regres atât de mare față de întregul proces de dezvoltare a socialismului german, care încă acum 25 de ani a dat lovitură de grație ideilor proudhoniste, încât merită osteneala de a fi combătută fără întârziere. (*)

(*) Prin cartea lui Marx „Misère de la Philosophie“ etc, Bruxelles et Paris, 1847

Așa-numita lipsă de locuințe, care ocupă actualmente un loc atât de important în presă, nu constă în faptul că clasa muncitoare trăiește, în genere, în locuințe proaste, aglomerate, insalubre. Această lipsă de locuințe nu reprezintă un fenomen specific prezentului; ea nici măcar nu constituie una din suferințele specifice proletariatului modern, spre deosebire de toate clasele asuprite de odinioară; dimpotrivă, ea a lovit aproape în egală măsură toate clasele asuprite ale tuturor timpurilor. Pentru a pune capăt *acestei* lipse de locuințe nu există decît *un singur* mijloc: de a înlătura în genere exploatarea și asuprirea clasei muncitoare de către clasa dominantă. — Ceea ce se înțelege astăzi prin lipsă de locuințe este deosebita înrăutățire a condițiilor de locuit ale muncitorilor datorită neașteptatei afluențe a populației în marile orașe; o creștere colosală a chiriilor, un mai mare număr de oameni în fiecare locuință în parte, iar uneori imposibilitatea de a găsi un adăpost. Și această lipsă de locuințe face atîta vîlvă numai pentru că ea nu lovește numai clasa muncitoare ci și mica burghezie.

Lipsa de locuințe, de pe urma căreia suferă muncitorii și o parte a micii burghezii din marile noastre orașe moderne, reprezintă unul din nenumăratele neajunsuri *minore*, de ordin secundar, care decurg din actualul mod de producție capitalist. Ea nu este nicidecum o urmare directă a exploatării muncitorului ca muncitor de către capitalist. Această exploatare este răul fundamental pe care revoluția socială vrea să-l desființeze prin desființarea modului de producție capitalist. Piatra unghiulară a modului de producție capitalist o constituie tocmai faptul că actuala noastră orînduire socială dă capitalistului posibilitatea să cumpere forța de muncă a muncitorului la valoarea ei și să stoarcă apoi din ea mult mai mult decît valoarea ei, silindu-l pe muncitor să lucreze mai mult decît este nevoie pentru reproducerea prețului plătit pentru forța de muncă. Plusvaloarea astfel obținută se repartizează între întreaga clasă a capitaliștilor și a proprietarilor funciari împreună cu slugile lor plătite, începînd cu papa și împăratul și terminînd cu paznicul de noapte și chiar mai jos. Cum se face această repartiție nu ne interesează aici; un lucru este însă cert; toți cei care nu muncesc pot trăi numai din ceea ce le rămîne, într-un fel sau altul, din această plusvaloare. (Comp. Marx, „Capitalul“, unde această idee este dezvoltată pentru prima oară.)

Repartiția plusvalorii — produsă de clasa muncitoare și luată de la ea fără nici o plată — între clasele care nu muncesc are loc în condițiile unor dispute edificatoare și ale unei înșelări reciproce; în măsura în care această repartiție se face pe calea cumpărării și vînzării, una din

principalele ei pîrghii este înșelarea cumpărătorului de către vînzător, și în micul negoț aceasta a devenit acum, mai ales în orașele mari, o adevărată condiție vitală pentru vînzător. Cînd muncitorul este înșelat la preț sau la calitatea mărfii de către băcan sau brutar, el nu este înșelat în calitate de muncitor, în calitatea ce-i este specifică. Dimpotrivă, de îndată ce o anumită medie de înșelăciune devine o regulă socială într-o localitate oarecare, cu timpul ea este compensată inevitabil printr-o urcare corespunzătoare a salariilor. Muncitorul se prezintă în fața băcanului în calitate de cumpărător, adică de posesor de bani sau de credit, prin urmare, nicidecum în calitate de muncitor, adică de vînzător de forță de muncă. Pe el înșelăciunea îl poate lovi, așa cum lovește în genere clasele sărace, mai crunt decît pe clasele avute ale societății, dar nu este o calamitate care-l lovește numai pe el, o calamitate specifică clasei sale.

La fel stau lucrurile cu lipsa de locuințe. Extinderea marilor orașe moderne duce la o creștere artificială, adesea enormă a valorii terenurilor din anumite cartiere, în special din cartierele centrale; clădirile construite pe aceste terenuri, în loc de a ridica această valoare, dimpotrivă, o reduc, deoarece nu mai corespund condițiilor schimbate; ele sînt dărîmate și înlocuite cu altele. Aceasta se întîmplă, în primul rînd, cu locuințele muncitorești situate în centru, a căror chirie, chiar în condițiile celei mai mari aglomerații, nu poate să depășească niciodată, sau numai extrem de încet, o anumită limită. Ele sînt dărîmate, și în locul lor se construiesc magazine, depozite de mărfuri, clădiri publice. Prin Haussmann-ul său, bonapartismul a exploatat la maximum această tendință la Paris, în scopul de a escroca și de a se îmbogăți. Dar spiritul lui Haussmann a trecut și pe la Londra, Manchester și Liverpool, iar la Berlin și Viena se simte, pare-se, de asemenea, ca la el acasă. Ca urmare, muncitorii sînt împinși din centrul orașelor spre periferie, locuințele muncitorești și, în genere, locuințele mai mici sînt mai rare și scumpe și adesea nu se găsesc de loc; căci în aceste condiții industria construcțiilor, căreia locuințele mai scumpe îi oferă un cîmp de speculație cu mult mai bun, va construi doar în mod excepțional locuințe pentru muncitori.

Așadar, această lipsă de locuințe lovește pe muncitor mai greu decît pe oricare altă clasă mai avută; dar ca și înșelăciunea micului negustor, ea nu este o calamitate care atinge exclusiv clasa muncitoare, și în măsura în care atinge clasa muncitoare ea trebuie, la un anumit grad și după un anumit timp, să-și găsească, de asemenea, o oarecare compensație economică.

De aceste suferințe ale clasei muncitoare, comune și altor clase, mai ales micii burghezii, se ocupă de predilecție socialismul mic-burghez, al cărui exponent este și Proudhon. Prin urmare, nu întîmplător proudhonistul nostru german se agață în primul rînd de problema locuințelor, care, așa cum am văzut, nu este nicidecum o problemă exclusiv muncitorească, declarînd-o, în pofida realității, o problemă cu adevărat și exclusiv muncitorească.

„Între *muncitorul salariat* și *capitalist* există aceeași relație ca între *chiriaș* și *proprietar*.

Acest lucru este absolut inexact.

În problema locuințelor găsim două părți opuse una alteia: chiriașul și cel care închiriază, sau proprietarul. Primul vrea să cumpere de la al doilea folosința temporară a unei locuințe; el dispune de bani sau de credit — chiar dacă trebuie să cumpere acest credit de la însuși proprietarul la un preț de camătă, printr-un adaos la chirie. Este o simplă vânzare de marfă; nu este o tranzacție între proletar și burghez, între muncitor și capitalist; chiriașul — chiar dacă este muncitor — apare în postura de *om avut*; el trebuie să fi vândut deja marfa care îi este proprie, forța de muncă, ca să se poată prezenta cu banii realizați din vânzarea ei în calitate de cumpărător al folosinței unei locuințe, sau trebuie să poată da garanții pentru vânzarea iminentă a acestei forțe de muncă. Rezultatele specifice ale vânzării către capitalist a forței de muncă lipsesc aici cu desăvârșire. Capitalistul pune forța de muncă pe care a cumpărat-o să reproducă în primul rând valoarea ei, iar în al doilea rând să producă o plusvaloare care, temporar, pînă în momentul cînd se repartizează între membrii clasei capitaliștilor, rămîne în mîinile lui. Aici este deci produsă o valoare suplimentară; suma totală a valorii existente se mărește. Cu totul altfel se petrec lucrurile la închiriere. Oricît l-ar înșela proprietarul pe chiriaș, avem de a face, totuși, cu o simplă transmitere a unei valori *deja existente, produse* anterior, iar suma valorii posedate de proprietar și de chiriaș *laolaltă* rămîne aceeași. Muncitorul, indiferent dacă munca sa este plătită de capitalist sub, peste sau la valoarea ei, este întotdeauna înșelat, lipsit de o parte a produsului muncii sale; chiriașul însă este înșelat numai în cazul cînd trebuie să plătească locuința peste valoarea ei. De aceea încercarea de a identifica relațiile dintre chiriaș și proprietar cu relațiile dintre muncitor și capitalist înseamnă a denatura complet aceste relații. Aici este vorba de o tranzacție comercială absolut obișnuită între doi cetățeni, și această tranzacție are loc pe baza legilor economice care reglează în genere vânzarea de mărfuri și îndeosebi vânzarea mărfii proprietate funciară. În primul rînd se socotesc cheltuielile de construcție și întreținere a locuinței sau a părții respective de locuință; în al doilea rînd, valoarea terenului, determinată de poziția mai mult sau mai puțin favorabilă a locuinței; în cele din urmă hotărăște raportul dintre cerere și ofertă din acel moment. În mintea proudhonistului nostru această simplă relație economică se exprimă în felul următor:

„Casa odată construită servește ca *titlu veșnic* asupra unei anumite fracțiuni a muncii sociale, deși valoarea reală a casei a fost de mult plătită cu vîrf și îndesat proprietarului sub formă de chirie. Așa se face că o casă construită, bunăoară, acum 50 de ani a acoperit în acest răstimp, prin venitul realizat din chirie, de 2, 3, 5, 10 ori etc. prețul de cost inițial“.

Leit Proudhon. În primul rînd, se omite faptul că chiria trebuie să acopere nu numai dobînzile la cheltuielile de construcție, ci și repartițiile, suma medie a datoriilor dubioase, a chiriilor neplătite, precum și a eventualelor pierderi cauzate de faptul că locuința nu a fost continuu ocupată, și, în sfîrșit, trebuie amortizat în rate anuale capitalul investit în construcție,

deoarece cu timpul casa se degradează și se depreciază. În al doilea rând, se omite faptul că chiria trebuie să acopere și dobânzile la suma cu care crește valoarea terenului pe care se află casa, că, prin urmare, o parte a chiriei reprezintă rentă funciară. Ce-i drept, proudhonistul nostru explică imediat că această creștere a valorii, fiind realizată independent de proprietarul funciar, de drept nu-i mai aparține lui, ci societății; el scapă însă din vedere că prin aceasta cere, de fapt, desființarea proprietății funciare, dar nu ne vom opri aici asupra acestei probleme deoarece ne-am îndepărta de subiect. În sfârșit, el scapă din vedere că în toată această tranzacție nici nu este vorba de cumpărarea casei de la proprietar, ci numai a dreptului de folosire a ei pentru un anumit timp. Proudhon, care nu a ținut niciodată seama de condițiile reale în care se produce un anumit fenomen economic, nu-și poate, firește, explica cum e posibil ca în anumite împrejurări prețul de cost inițial al unei case să fie plătit, sub formă de chirie, de zece ori în decurs de 50 de ani. În loc să analizeze din punct de vedere economic această problemă, care nu e prea complicată, și să stabilească dacă într-adevăr ea este în contradicție cu legile economice și în ce mod anume, el face un salt îndrăzneț din domeniul economic în cel juridic; „Casa odată construită servește ca *titlu veșnic*“ asupra unei anumite sume anuale... Cum are loc acest lucru, cum devine casa un titlu, despre aceasta Proudhon nu suflă o vorbă, și tocmai acest lucru trebuie să-l lămurească. Dacă ar fi analizat problema, ar fi aflat că toate titlurile din lume, oricât ar fi ele de veșnice, nu dau unei case puțința ca în 50 de ani să recupereze sub formă de chirie de zece ori prețul de cost, că numai condițiile economice (care pot căpăta o recunoaștere socială sub formă de titluri) au posibilitatea să facă acest lucru. Dar cu aceasta ajunge iarăși la punctul de unde a plecat.

Întreaga teorie a lui Proudhon se bazează pe acest salt salvator din realitatea economică în frazeologia juridică. Ori de câte ori bravul Proudhon pierde legătura economică dintre fenomene — și aceasta i se întâmplă în orice problemă serioasă — el se refugiază în domeniul juridic și face apel la *dreptatea eternă*.

„Proudhon își întemeiază mai întâi idealul de justiție eternă pe relațiile juridice care corespund producției de mărfuri; observăm în treacăt că în felul acesta se face și dovada, atât de consolatoare pentru toți filistinii, că forma producției de mărfuri este tot atât de eternă ca și dreptatea. Apoi el vrea, invers, să transforme, în conformitate cu acest ideal, producția de mărfuri reală și dreptul real care îi corespunde. Ce-am spune despre un chimist care, în loc să studieze legile reale ale schimbului de substanțe pentru a rezolva pe baza acestor legi anumite probleme, ar voi să modifice acest fenomen cu ajutorul «ideilor eterne», de «natură și de afinitate»? Oare dacă spunem despre «camătă» că ea contrazice «dreptatea eternă», «echitatea eternă», «mutualitatea eternă», și alte «adevăruri eterne», știm mai multe despre ea decât știau părinții bisericii atunci când spuneau că ea contravine «grației eterne», «credinței eterne» și voinței eterne a lui Dumnezeu?» (Marx, „Capitalul“, p. 45.)

Proudhonistului nostru nu-i merge mai bine decît domnului și maestrului său.

„Contractul de închiriere reprezintă una din miile de tranzacții de schimb tot atît de necesare în viața societății moderne ca și circulația sîngelui în corpul animalelor. Ar fi, desigur, în interesul societății ca toate aceste tranzacții de schimb să fie pătrunse de o *idee de drept*, adică pretutindeni ele să fie înfăptuite în conformitate cu cerințele stricte ale dreptății. Într-un cuvînt, viața economică a societății trebuie să se ridice, după cum spune Proudhon, pînă la nivelul unui *drept economic*. După cum se știe, în realitate, lucrurile se petrec tocmai invers“.

Este oare posibil ca la cinci ani după ce Marx a caracterizat atît de succint și pregnant tocmai această latură esențială a proudhonismului, să se mai tipărească asemenea ineptii în limba germană? Dar ce înseamnă oare această vorbărie? Nimic altceva decît că urmările practice ale legilor economice care guvernează societatea modernă sînt o ofensă adusă simțului de dreptate al autorului și că el nutrește dorința pioasă ca lucrurile să se schimbe și răul să fie înlăturat. — Dacă broasca ar avea coadă, n-ar mai fi broască! Oare modul de producție capitalist nu este și el „pătruns de o idee de drept“, anume de ideea dreptului de a exploata pe muncitori? Și dacă autorul ne spune că aceasta nu este ideea sa de drept, am făcut oare un pas înainte?

Să revenim însă la problema locuințelor. Proudhonistul nostru dă frîu liber „ideii“ sale „de drept“ și ne declară patetic:

„Nu ne sfiim să susținem că nu există nimic mai rușinos pentru întreaga cultură a gloriosului nostru secol decît faptul că peste 90% din populația marilor orașe nu are o locuință proprie. Căminul, adevăratul punct nodal al existenței morale și familiale, este luat de vîrtejul social... În această privință noi sîntern la un nivel mult inferior sălbaticilor. Trogloditul are caverna sa, australianul are bordeiul său de pămînt, iar indianul coliba lui; proletarul modern însă literalmente suspendat în aer“ etc.

În această ieremiadă proudhonismul apare în toată splendoarea sa reacționară. Pentru crearea clasei revoluționare moderne, proletariatul, era absolut necesar să se taie cordonul ombilical care-l mai lega de pămînt pe muncitorul de odinioară. Țesătorul manual care, pe lîngă războiul său de țesut, avea căsuța sa, grădinița sa și un petic de pămînt era, cu toată mizeria sa și cu toată asuprirea politică, un om liniștit și mulțumit, „plin de cucernicie și respect“, care își scotea pălăria în fața celor bogați, în fața popilor și funcționarilor publici, și era sclav pînă în fundul sufletului. Tocmai marea industrie modernă, care l-a transformat pe muncitorul legat de pămînt în proletar fără nici un fel de avere, liber de toate cătușele tradiționale, *pus în afara legii*, tocmai această revoluție economică a creat condițiile pentru înlăturarea exploatării clasei muncitoare în ultima ei formă, aceea a producției capitaliste. Și acum vine acest proudhonist plîngăreț și deplînge alungarea muncitorilor din căminele lor ca pe un mare regres, cînd de fapt aceasta a constituit prima condiție a eliberării lor spirituale.

Acum 27 de ani am expus (în „Lage der arbeitenden Klasse in England“) în esență acest

proces al alungării muncitorilor din căminele lor, așa cum s-a petrecut în secolul al XVIII-lea în Anglia. Infamiile de care s-au făcut vinovați cu acest prilej proprietarii funciari și fabricanții, efectele dăunătoare din punct de vedere material și moral pe care această alungare le-a avut, în mod inevitabil, în primul rând asupra muncitorilor au fost de asemenea tratate acolo așa cum trebuie. Mi-ar fi putut trece însă prin gând să văd în acest proces istoric de dezvoltare, absolut necesar în condițiile date, un regres „la un nivel mult inferior sălbaticilor“? În nici un caz. Proletarul englez din 1872 se află pe o treaptă mult mai înaltă decât țesătorul de la țară din 1772 care avea „căminul“ lui. Dar va izbuti oare vreodată trogloditul cu caverna sa, australianul cu bordeiul său de pământ, indianul cu coliba sa să facă o insurecție ca aceea din iunie sau să înfăptuiască Comuna din Paris?

Că, în general, de când a fost introdusă producția capitalistă pe scară mare, situația muncitorilor s-a înrăutățit din punct de vedere material, aceasta o poate pune la îndoială numai burghezul. Dar din această cauză trebuie oare să privim cu regret înapoi la oalele cu carne din Egipt (și ele foarte puține), la mica industrie țărănească, care a crescut numai sclavi, sau la „sălbatici“? Dimpotrivă. Numai proletariatul, creat de marea industrie modernă, eliberat de toate cătușele tradiționale, inclusiv de cele care-l legau de pământ, și concentrat în orașe mari, este în stare să înfăptuiască marea transformare socială care va pune capăt oricărei exploatare de clasă și oricărei dominații de clasă. Țesătorii manuali de odinioară de la țară, cu căsuța lor, n-ar fi fost nicicând în stare să facă acest lucru, nici n-ar fi putut concepe așa ceva, și cu atât mai puțin ar fi dorit să înfăptuiască așa ceva.

Pentru Proudhon, dimpotrivă, întreaga revoluție industrială din ultimii o sută de ani, forța aburului, marea producție de fabrică, care înlocuiește cu mașina munca manuală și sporește de mii de ori forța productivă a muncii, constituie un eveniment odios, ceva care de fapt nici n-ar fi trebuit să se întâmple. Micul burghez Proudhon aspiră la o lume în care fiecare să producă un produs aparte, independent, destinat consumului imediat și schimbului pe piață; și dacă fiecare va recupera astfel întreaga valoare a produsului muncii sale sub forma unui alt produs, atunci „dreptatea eternă“ va fi satisfăcută și va fi instaurată cea mai bună dintre lumi. Dar această cea mai bună dintre lumi a lui Proudhon a fost strivită încă în germene de dezvoltarea continuă a industriei, care a desființat de mult munca individuală în toate ramurile marii industrii și o desființează pe zi ce trece în toate ramurile industriei mici și foarte mici, înlocuind-o cu munca socială, bazată pe folosirea mașinilor și a forțelor subjugate ale naturii, al cărei produs finit, care poate fi imediat schimbat sau folosit, este rodul muncii colective a mai multor indivizi prin ale căror mâini a trebuit să treacă. Și tocmai datorită acestei revoluții industriale, forța productivă a muncii omenești a atins un nivel atât de înalt, încât a apărut posibilitatea — pentru prima oară de când există omenirea — ca, printr-o judicioasă diviziune a muncii, să se producă nu numai suficient pentru a se asigura tuturor membrilor societății un consum abundent și pentru a se

crea un bogat fond de rezervă, ci și pentru a se lăsa fiecăruia în parte destul timp liber pentru a-și însuși ceea ce este într-adevăr valoros în cultura moștenită de-a lungul istoriei — știință, artă, reguli de comportare în societate etc. — și nu numai pentru a-și însuși, ci și pentru a transforma tot ceea ce este valoros în această moștenire dintr-un monopol al clasei stăpînitoare într-un bun al întregii societăți, pe care să-l îmbogățească continuu. Acesta este principalul. De îndată ce forța productivă a muncii omenești va fi atins acest nivel înalt, dispare orice pretext pentru existența unei clase dominante. Căci motivul suprem invocat în apărarea deosebirii dintre clase era mereu același: este nevoie de o clasă care să nu se istovească cu producerea celor necesare traiului de toate zilele, ci să se ocupe de munca spirituală a societății. Acestei vorbării, care pînă acum își avea justificarea sa istorică, i s-a pus capăt o dată pentru totdeauna prin revoluția industrială din ultimii o sută de ani. Existența unei clase dominante devine pe zi ce trece o piedică tot mai mare pentru dezvoltarea forței productive a industriei și, în aceeași măsură, pentru dezvoltarea științei, a artei și mai ales a comportării civilizate. Bădărani mai mari decît burghezii noștri moderni n-au existat niciodată.

Toate acestea nu-l interesează însă pe amicul Proudhon. El vrea „dreptatea eternă” și nimic mai mult. Fiecare să primească în schimbul produsului său întregul venit al muncii, întreaga valoare a muncii sale. Dar nu este ușor să calculezi valoarea unui produs al industriei moderne. Industria modernă estompează tocmai participarea distinctă a fiecărui om în parte la produsul total, care în condițiile muncii manuale izolate de odinioară apărea de la sine în produsul realizat. În afară de aceasta, industria modernă înlătură tot mai mult schimbul individual pe care se bazează întregul sistem al lui Proudhon, adică schimbul direct între doi producători dintre care fiecare își schimbă produsul în scopul consumului. Iată de ce întregul proudhonism are o trăsătură reacționară, și anume aversiunea față de revoluția industrială, precum și dorința, cînd fățișă, cînd ascunsă, de a izgoni din templu întreaga industrie modernă, mașinile cu aburi, mașinile de filat și altele și de a reveni la vechea și respectabila muncă manuală. Că în felul acesta am pierde nouă sute nouăzeci și nouă la mie din forțele de producție, că întreaga omenire ar fi condamnată la cea mai cumplită muncă de sclav, că foamea ar deveni o regulă generală, — ce importanță au toate acestea de vreme ce am reușit să organizăm schimbul în așa fel încît fiecare să primească „întregul venit al muncii”, și „dreptatea eternă” să fie realizată? Fiat justiția, pereat mundus!

Piară lumea, numai dreptate să fie!

Și lumea chiar ar pieri în această contrarevoluție proudhonistă dacă în genere ea ar fi realizabilă.

De altfel se înțelege de la sine că și în producția socială, condiționată de marea industrie modernă, se poate asigura fiecăruia „întregul venit al muncii sale”, în măsura în care această

frază are în genere sens. Și ea are sens numai dacă este înțeleasă mai larg, și anume că nu fiecare muncitor în parte devine proprietarul „întregului venit al muncii sale“, ci că întreaga societate, alcătuită numai din muncitori, devine proprietară a produsului total al muncii ei, pe care în parte îl repartizează membrilor ei pentru consum, în parte îl folosește pentru înlocuirea și sporirea mijloacelor ei de producție și în parte îl acumulează ca fond de rezervă pentru producție și consum.

***

Din cele de mai sus ne putem da seama de pe acum în ce fel va rezolva proudhonistul nostru marea problemă a locuințelor. Pe de o parte, el cere ca fiecare muncitor să aibă o locuință proprie, care să-i aparțină, ca să nu mai *fim mai prejos de sălbatici*. Pe de altă parte, el ne asigură că plata îndoită, întreită, încincită sau înzecită a prețului de cost inițial al unei case sub formă de chirie, așa cum se întâmplă în realitate, se întemeiază pe un titlu și că acest titlu este în contradicție cu „*dreptatea eternă*“. Soluția e foarte simplă: desființăm titlul, și, în virtutea dreptății eterne, declarăm chiria plătită drept un acout pentru amortizarea prețului locuinței. Dacă pornești de la premise care conțin concluzii, atunci, firește, nu ai nevoie de mai multă abilitate decât orice scamator pentru a scoate din buzunar rezultatul dinainte pregătit și apoi să te fălești cu logica de nezdruncinat care te-a dus la această concluzie.

Așa se întâmplă și aici. Desființarea sistemului locuințelor cu chirie este proclamată necesitate și se preconizează transformarea fiecărui chiriaș în proprietar al locuinței sale. Cum se obține acest lucru? Foarte simplu:

„Locuința închiriată este răscumpărată... Fostului proprietar i se plătește pînă la ultimul ban valoarea casei sale. În loc ca chiria plătită să reprezinte, ca pînă acum, tributul pe care chiriașul îl plătește dreptului veșnic al capitalului din ziua în care este proclamată răscumpărarea locuinței închiriate, suma plătită de către chiriaș, stabilită exact, devine plată anuală pentru amortizarea locuinței trecute în posesiunea lui... Societatea... se transformă astfel într-o sumă de proprietari de locuințe, independenți și liberi“.

Proudhonistul consideră drept crimă împotriva dreptății eterne faptul că proprietarul unei case poate să realizeze, fără să muncească, rentă funciară și dobîndă la capitalul investit în această casă. El decretează că aceasta trebuie să înceteze; că capitalul investit în locuințe nu mai trebuie să aducă dobîndă și, în măsura în care reprezintă o proprietate funciară cumpărată, nu mai trebuie să aducă nici rentă funciară. Am văzut însă că acest lucru nu afectează modul de producție capitalist, baza societății moderne. Punctul în jurul căruia gravitează exploatarea muncitorului este vînzarea către capitalist a forței de muncă și modul în care folosește capitalistul această tranzacție silindu-l pe muncitor să producă mult mai mult decât reprezintă valoarea plătită a forței de muncă. Tocmai această tranzacție dintre capitalist și muncitor produce toată plusvaloarea care se repartizează apoi între diferitele categorii de capitaliști și

slugile lor, sub formă de rentă funciară, profit comercial, dobândă la capital, impozite etc. Și iată că vine proudhonistul nostru și declară că dacă s-ar interzice *unei singure categorii* de capitaliști — și anume unor capitaliști care nici nu cumpără în mod direct forță de muncă și care, prin urmare, nici nu fac să se producă plusvaloare — să obțină profit, respectiv dobândă, atunci s-ar face un pas înainte! Cantitatea de muncă neplătită stoarsă de la clasa muncitoare ar rămîne exact aceeași dacă mîine proprietarii de locuințe ar fi lipsiți de posibilitatea de a încasa rentă funciară și dobândă. Aceasta nu-l împiedică însă pe proudhonistul nostru să declare:

„Desființarea sistemului locuințelor cu chirie reprezintă deci una din cele mai *rodnice și mai înalte aspirații* care s-a născut din ideea revoluționară și care trebuie să devină o *revendicare primordială* a democrației sociale“.

Este exact reclama gălăgioasă a maestrului Proudhon în persoană, la care de asemenea cotcodăcitul este întotdeauna invers proporțional cu mărimea oului ouat.

Și acum imaginați-vă splendida situație în care fiecare muncitor, fiecare mic-burghez și burghez ar fi nevoit, prin plata unor rate anuale, să devină mai întîi proprietar parțial, iar apoi proprietar deplin al locuinței sale! În districtele industriale din Anglia, unde există industrie mare, dar locuințele muncitorilor sînt mici și unde fiecare muncitor căsătorit are o modestă locuință, aceasta ar mai putea avea sens. Dar mica industrie din Paris, ca și din majoritatea marilor orașe de pe continent, este completată prin case mari în care locuiesc laolaltă cîte zece, douăzeci, treizeci de familii. În ziua emiterii decretului izbăvitor în care se proclamă răscumpărarea locuințelor luate cu chirie, un oarecare Peter lucrează la Berlin într-o fabrică de mașini. Un an mai tîrziu el devine proprietar, să zicem, pe a cincisprezecea parte a locuinței sale, compusă dintr-o cămăruță la etajul cinci, locuință situată undeva pe la Hamburger Tor. Omul rămîne fără lucru, și în curînd îl găsim într-o locuință asemănătoare, la etajul al treilea, cu o minunată vedere spre curte, la Pothof în Hanovra, unde după o ședere de cinci luni a dobîndit exact $1/36$ din proprietate, cînd, pe neașteptate, o grevă îl aruncă la München și-l silește ca, după o ședere de unsprezece luni, să se împovăreze cu exact $11/180$ din dreptul de proprietate asupra unei locuințe destul de întunecoase la parter, în dosul lui Ober-Angergasse. Mutări ulterioare, atît de frecvente la muncitori în zilele noastre, îl fac să se aleagă cu: $7/360$ dintr-o locuință nu mai puțin atrăgătoare la St. Gallen, $23/180$ dintr-o altă locuință la Lecds și $347/56.223$ — calculate exact astfel încît „dreptatea eternă“ să nu se poată plînge — dintr-o a treia locuință la Seraing. La ce-i folosesc lui Peter al nostru toate aceste părțicele de locuință? Cine-i va da valoarea lor adevărată? Unde să găsească pe proprietarul sau pe proprietarii celorlalte părți ale diferitelor sale foste locuințe? Și care vor fi relațiile de proprietate într-o casă mare oarecare, care se compune, să zicem, din douăzeci de apartamente și care, în momentul cînd termenul de răscumpărare a expirat, iar închirierea locuințelor a fost desființată, este, poate, proprietatea a trei sute de proprietari parțiali, împrăștiați în toate colțurile lumii? Proudhonistul nostru va răspunde că pînă atunci va exista banca de schimb proudhonistă, care

va plăti în orice moment și oricui întregul venit al muncii (Arbeitsertrag) pentru orice produs al muncii (Arbeitsprodukt), prin urmare și valoarea întreagă a părții de locuință. Dar banca de schimb proudhonistă nu are ce căuta aici, în primul rând, pentru că despre ea nu se vorbește în nici unul din articolele consacrate problemei locuințelor; în al doilea rând, pentru că ea se bazează pe ciudata eroare că, dacă cineva vrea să vîndă o marfă, el găsește neapărat un cumpărător care să-i plătească întreaga ei valoare; și, în al treilea rând, pentru că încă înainte de a fi fost inventată de Proudhon, această bancă a dat nu o dată faliment în Anglia sub numele de Labour Exchange Bazaar.

Însăși ideea că muncitorul trebuie să-și *cumpere* locuința se bazează pe principiul proudhonist reacționar, amintit mai sus, potrivit căruia condițiile create de marea industrie modernă sînt excrescențe morbide și că societatea trebuie dusă cu forța — adică împotriva sensului în care merge de un secol — spre o stare în care vechea muncă manuală stabilă a individului izolat să fie regulă, ceea ce, în genere, nu este nimic altceva decît o restaurare idealizată a micii producții meșteșugărești dispărute și încă în curs de dispariție. Dacă muncitorii ar fi aruncați din nou în această stare de inerție, dacă „vîrtejul social“ ar fi înlăturat cu succes, firește că muncitorul s-ar putea bucura din nou de proprietatea asupra „căminului“, iar teoria răscumpărării despre care am vorbit mai sus nu ar mai apărea atît de absurdă. Numai că Proudhon uită că pentru a realiza acest lucru, el trebuie mai întîi să dea înapoi ceasul istoriei cu 100 de ani și să transforme pe muncitorii moderni în sclavi, tot atît de mărginiți, de slugarnici și de servili cum erau strămoșii lor.

Dar în măsura în care rezolvarea proudhonistă a problemei locuințelor are un conținut rațional, practic realizabil, ea este deja aplicată în zilele noastre; iar această aplicare nu a luat naștere din „ideea revoluționară“, ci... se datorește burgheziei însăși. Să vedem acum ce scrie în această privință excelentul ziar spaniol „La Emancipacion“ din Madrid din 16 martie 1872:

„Proudhon propune și un alt mijloc de rezolvare a problemei locuințelor, mijloc care la prima vedere este atrăgător, dar care, analizat mai îndeaproape, se dovedește a fi cu totul ineficace. Proudhon propune transformarea chiriașilor în cumpărători care plătesc în rate, în așa fel încît chiria plătită anual să fie socotită drept rată de răscumpărare a valorii locuinței, iar chiriașul să devină, după un anumit timp, proprietarul acestei locuințe. Acest mijloc, pe care Proudhon îl consideră ca fiind foarte revoluționar, este practicat astăzi în toate țările de către societăți create de speculanți, care, prin majorarea chiriei, fac ca valoarea caselor să le fie plătită îndoit și întreit. D- l Dollfus și alți mari fabricanți din nord-estul Franței au aplicat acest sistem nu numai cu scopul de a storce bani, ci și cu un gînd politic ascuns.

Cei mai ageri dintre liderii claselor stăpînitoare s-au străduit întotdeauna să sporească numărul micilor proprietari pentru a-și crea o armată împotriva proletariatului. Revoluțiile burgheze din secolul treuit au fărîmițat marea proprietate funciară a nobilimii și a bisericii, transformînd-o în mica proprietate parcelară — așa cum vor să facă astăzi republicanii spanioli cu marea proprietate funciară care mai există încă —, și au creat astfel o clasă de mici proprietari funciari care de atunci a devenit elementul cel mai reacționar al societății și un obstacol permanent

în calea mișcării revoluționare a proletariatului orășenesc. Napoleon al III-lea intenționa ca, prin emiterea unor titluri de stat de o valoare mai mică, să creeze o clasă asemănătoare la orașe, iar d-l Dollfus & Co., vânzând muncitorilor lor locuințe mici care puteau fi cumpărate în rate anuale, căutau să înăbușe în muncitor orice manifestare a spiritului revoluționar și totodată să-l lege, prin această proprietate funciară, de fabrica în care lucrează. În felul acesta, planul lui Proudhon nu numai că nu a adus nici o înlesnire clasei muncitoare, dar s-a întors chiar împotriva ei“.

Cum trebuie rezolvată problema locuințelor? În societatea modernă ea se rezolvă la fel ca oricare altă problemă socială: prin echilibrarea economică treptată a cererii și ofertei, soluție care generează ea însăși în permanență problema și care, deci, nu este o soluție. Modul în care revoluția socială va rezolva această problemă va depinde nu numai de împrejurările respective, ci și de probleme mult mai complexe, printre care una dintre cele mai importante este desființarea opoziției dintre oraș și sat. Întrucât noi nu ne ocupăm de elaborarea unor sisteme utopice de organizare a viitoarei societăți, ar fi mai mult decât inutil să ne oprim asupra acestui lucru. Un fapt este cert: în marile orașe există încă de pe acum destule case de locuit pentru ca, prin folosirea lor rațională, să se poată rezolva imediat adevărata „lipsă de locuințe“. Acest lucru va fi posibil, firește, numai dacă actualii proprietari vor fi expropriați, iar în casele respective vor fi mutați muncitorii fără locuință sau cei care stau în locuințe absolut neîncăpătoare. De îndată ce proletariatul va cuceri puterea politică, o asemenea măsură, dictată de interesele binelui obștesc, va fi tot atât de ușor de îndeplinit ca oricare altă expropriere sau încartiruire efectuată de către statul modern.

***

Dar proudhonistul nostru nu este mulțumit de realizările lui de pînă acum în problema locuințelor. El trebuie să ridice această problemă de pe pămînt și s-o înalțe în sferile socialismului înalt, pentru ca ea să se afirme și acolo ca o „parte“ esențială „a problemei sociale“.

„Să presupunem că productivitatea capitalului este într-adevăr apucată de coarne, ceea ce trebuie să se întîmple mai devreme sau mai tîrziu, de pildă cu ajutorul unei legi de tranziție care să stabilească dobînda tuturor capitalurilor la 1%, bineînțeles cu tendința ca și acest nivel să se apropie tot mai mult de zero, așa încît, în cele din urmă, să nu se mai plătească decît *munca necesară pentru circuitul capitalului*. Ca și toate celelalte produse, casa și locuința intră, firește, și ele în prevederile acestei legi... Înșuși proprietarul se va grăbi să-și vîndă casa, căci altminteri ea ar rămîne neocupată, iar capitalul investit în ea ar deveni pur și simplu inutil“.

Această teză cuprinde unul din principalele puncte ale catehismului proudhonist și demonstrează clar confuzia care predomină în acest catehism.

„Productivitatea capitalului“ este o absurditate, pe care Proudhon o preia fără discernămînt de la economiștii burghezi. E drept, și economiștii burghezi afirmă că munca este

izvorul oricărei avuții și măsura valorii tuturor mărfurilor; dar ei trebuie să și explice cum se face că un capitalist, investind capital într-o întreprindere industrială sau într-un atelier, realizează nu numai capitalul investit, ci și un profit. De aceea ei se încurcă inevitabil în tot felul de contradicții și atribuie și capitalului o anumită productivitate. Nimic nu dovedește mai bine cât de pătruns este Proudhon de mentalitatea burgheză decât acest mod de a vorbi despre productivitatea capitalului. Noi am văzut încă de la început că așa-numita „productivitate a capitalului“ nu este nimic altceva decât capacitatea proprie capitalului (în actualele condiții sociale, fără de care nu ar exista capital) de a-și putea însuși munca neplătită a muncitorilor salariați.

Dar Proudhon se deosebește de economiștii burghezi prin aceea că nu aprobă această „productivitate a capitalului“, ci, dimpotrivă, descoperă în ea o încălcare a „dreptății eterne“. Ea este aceea care îl împiedică pe muncitor să primească întregul venit al muncii sale. Ea trebuie prin urmare desființată. Dar cum? Prin micșorarea *dobânzii* și, în cele din urmă, prin reducerea ei la zero cu ajutorul unor legi coercitive. Atunci, după părerea proudhonistului nostru, capitalul încetează de a mai fi productiv.

Dobînda la capitalul de împrumut este numai o parte a profitului; profitul, atât la capitalul industrial cât și la capitalul comercial, este numai o parte a plusvalorii pe care clasa capitalistă o stoarce clasei muncitoare sub forma muncii neplătite. Legile economice care reglează dobînda sînt atât de independente de legile care reglează rata plusvalorii, pe cât este în genere cu putință acest lucru pentru legile uneia și aceleiași formațiuni sociale. În ceea ce privește însă repartitia acestei plusvalori între diferiții capitaliști, este limpede că pentru industriașii și negustorii în ale căror întreprinderi au investit mult capital alți capitaliști, rata profitului trebuie să crească în aceeași măsură în care — toate celelalte condiții rămînînd neschimbate — scade dobînda. Așadar, micșorarea și, în cele din urmă, desființarea dobânzii n-ar „apuca“ în realitate cîtăuși de puțin așa-numita „productivitate a capitalului“ „de coarne“, ci ar stabili doar o altă repartitie între diferiții capitaliști a plusvalorii neplătite, stoarsă clasei muncitoare, și n-ar asigura vreun avantaj muncitorului față de capitalistul industrial, ci un avantaj pentru capitalistul industrial față de rentier.

Din punctul său de vedere juridic, Proudhon explică dobînda, ca și toate realitățile economice, nu prin condițiile producției sociale, ci prin legile statului în care aceste condiții își găsesc expresia generală. Din acest punct de vedere, lipsit de o cât de vagă idee despre legătura dintre legile statului și condițiile sociale ale producției, aceste legi ale statului apar în mod inevitabil ca dispoziții absolut arbitrare, care pot fi tot așa de bine înlocuite în orice moment prin altele diametral opuse. De aceea pentru Proudhon nimic nu-i mai ușor decât să emită un decret — de îndată ce ar putea s-o facă — prin care dobînda să fie micșorată la 1%. Dar dacă toate celelalte condiții sociale rămîn neschimbate, acest decret al lui Proudhon nu va exista decât pe hîrtie. În pofida tuturor decretelor, dobînda va continua să fie reglată, ca și pînă acum,

de legile economice cărora le este supusă astăzi. Ca și pînă acum persoane solvabile vor lua bani cu împrumut cu dobînda de 2, 3, 4 și mai mult la sută, după împrejurări, cu singura deosebire că rentierii vor fi prudenți și vor împrumuta bani numai persoanelor din partea cărora nu riscă un proces judiciar. De altfel acest plan măreț de a-i răpi capitalului „productivitatea“ este vechi, tot atît de vechi ca și *legile cu privire la camătă*, care nu urmăreau decît să limiteze dobînda și care acum au fost pretutindeni abrogate, deoarece în practică au fost întotdeauna încălcate sau ocolite, iar statul a fost nevoit să-și recunoască neputința în fața legilor producției sociale. Și poate oare reintroducerea acestor legi medievale, inaplicabile, „să apuce de coarne productivitatea capitalului“? După cum vedem, cu cît analizăm mai amănunțit proudhonismul, cu atît ne apare mai reacționar.

Iar cînd dobînda va fi redusă în felul acesta la zero, așadar cînd dobînda la capital va fi desființată, „nu se va mai plăti nimic altceva decît munca necesară pentru circuitul capitalului“. Cu alte cuvinte, desființarea dobînzii echivalează cu desființarea profitului și chiar a plusvalorii. Dar dacă *realmente* ar fi posibil ca dobînda să fie desființată printr-un decret, care ar fi rezultatul? Pentru clasa *rentierilor* nu ar mai avea sens să dea cu împrumut capital sub formă de avansuri; l-ar investi ea însăși pe contul ei în întreprinderi industriale proprii sau în societăți pe acțiuni. Masa plusvalorii pe care clasa capitaliștilor o stoarce clasei muncitoare ar rămîne aceeași, numai repartiția ei s-ar schimba, și nici aceasta într-o măsură însemnată.

De fapt proudhonistul nostru pierde din vedere faptul că și acum, la cumpărarea de mărfuri în societatea burgheză, nu se plătește în medie mai mult decît „munca necesară pentru circuitul capitalului“ (ceea ce vrea să însemne: pentru producerea unei mărfi). Munca este măsura valorii tuturor mărfurilor, și în societatea modernă — abstracție făcînd de fluctuațiile pieței — este pur și simplu imposibil ca, în general, mărfurile să fie plătite mai mult decît munca necesară pentru producerea lor. Nu, nu, scumpe proudhonist, alta-i buba, și anume aceea că „munca necesară pentru circuitul capitalului“ (ca să folosesc felul dv. confuz de exprimare) *nu este plătită în întregime!* Cum se întîmplă aceasta, puteți citi la Marx („Capitalul“, p. 128—160).

Dar asta nu-i tot. Dacă se desființează *dobînda* la capital (Kapitalzins), se desființează și *chiria* (Mietzins). Deoarece „casa și locuința intră, ca toate celelalte produse, în prevederile acestei legi“. Este întocmai mentalitatea maiorului de tip vechi care spune unui militar cu termen redus: „la-ascultă, aud că ești doctor; treci din cînd în cînd pe la mine; cînd ai nevastă și șapte copii, este întotdeauna cîte ceva de oblojit“.

Militarul cu termen redus: „Vă rog să mă iertați, domnule maior, dar sînt doctor în filozofie!“

Maiorul: „Tot una e, felceru-i felcer!“

Așa și proudhonistul nostru: chirie (Mietzins) sau dobîndă la capital (Kapitalzins) lui îi e tot una; dobînda e dobîndă, felceru-i felcer. — Am văzut mai sus că prețul închirierii (Mietpreis), vulgo chiria (Mietzins), se compune: 1) în parte din rentă funciară; 2) în parte din dobînda la capitalul investit în construcție, inclusiv profitul antreprenorului; 3) în parte din cheltuieli pentru reparații și asigurări; 4) în parte din rate anuale de amortizare a capitalului investit în construcție, inclusiv profitul, în măsura în care casa se degradează.

Acum chiar și un orb trebuie să vadă că

„însuși proprietarul se va grăbi să-și vîndă casa, căci altminteri ea ar rămîne neocupată, iar capitalul investit în ea pur și simplu n-ar aduce profit“.

Firește. Dacă se desființează dobînda la capitalul de împrumut, atunci nici un proprietar nu va mai putea primi un ban chirie pentru casa lui, și aceasta numai pentru că Miete poate fi numit și Mietzins și pentru că ea include o parte care reprezintă realmente dobînda la capital. Felcerul e felcer. Dacă, în ceea ce privește dobînda obișnuită la capital, legile cu privire la camătă au putut fi făcute ineficace numai datorită faptului că au fost ocolite, ele nu au afectat vreodată nici măcar cît de cît nivelul chiriei. Numai Proudhon putea să-și închipuie că noua sa lege cu privire la camătă va regla și va desființa treptat nu numai simpla dobîndă la capital, dar și complicata chirie (Mietzins) pentru locuințe. De ce atunci să se mai cumpere cu bani grei de la proprietar casa care „este pur și simplu inutilă“, și de ce în asemenea situație proprietarul n-ar mai da și bani pe deasupra ca să scape de această casă, care este „pur și simplu inutilă“, ca să fie scutit de cheltuielile de reparații — asta nu se știe.

După această strălucită performanță în domeniul socialismului superior (suprasocialism, cum îl numește maestrul Proudhon), proudhonistul nostru se consideră în drept să se avînte și mai sus.

„Acum nu ne-a rămas decît să tragem unele concluzii, pentru a aduce lumină în toate aspectele acestei probleme atît de importante“.

Care sînt aceste concluzii? Ele rezultă tot atît de puțin din cele spuse mai sus, cum rezultă și deprecierea caselor de locuit din desființarea dobînzii, și, despuiate de frazeologia pompoasă și solemnă a autorului nostru, ele nu mai înseamnă decît că, pentru o mai bună desfășurare a operației de răscumpărare a locuințelor închiriate, sînt necesare: 1) o statistică exactă a obiectului, 2) o bună poliție sanitară și 3) asociații ale muncitorilor constructori care să preia construcția de noi locuințe; desigur, lucruri foarte bune și frumoase, numai că, în pofida frazeologiei șarlatanești, ele nu sînt nicidecum în stare „să elucideze“ confuzia de idei a lui Proudhon.

Acela care a înfăptuit lucruri atît de mari are, desigur și dreptul de a face muncitorilor germani o recomandare serioasă:

„Noi credem că aceste probleme și altele asemănătoare sînt vrednice de atenția democrației sociale... Ea trebuie să caute să elucideze, așa cum a elucidat aici problema locuințelor, și celelalte probleme la fel de importante, cum sînt *creditul*, *datoria publică*, *datoriile particulare*, *impozitele* etc.“ etc. etc.

Așadar, proudhonistul nostru ne promite o serie întregă de articole despre „probleme asemănătoare“, și dacă le va trata pe toate la fel de amănunțit ca pe „atît de importanta problemă“ de față, ziarul „Volksstaat“ va avea manuscrite pentru un an întreg. Dar noi putem anticipa — totul se va reduce la cele deja spuse: dobînda la capital se desființează, cu aceasta dispare și dobînda care trebuie plătită pentru datoria publică și pentru datoriile particulare, creditul devine gratuit etc. Același cuvînt magic este aplicat oricărui alt subiect și în fiecare caz în parte se obține cu o logică implacabilă același rezultat uimitor: că, dacă dobînda la capital este desființată, nu mai trebuie plătite nici un fel de dobînzi pentru banii împrumutați.

De altfel sînt și frumoase problemele cu care ne amenință proudhonistul nostru. *Creditul!* De ce credit are nevoie muncitorul în afară de acela de la o leafă la alta sau de *creditul* casei de amanet? Dacă acesta îi este acordat gratuit sau contra dobîndă, fie ea și dobînda cămătărească a caselor de amanet, este oare o deosebire pentru el? Și dacă, vorbind în general, el ar avea vreun avantaj de pe urma acestui lucru, dacă, prin urmare, cheltuielile de producție a forței de muncă s-ar micșora, n-ar trebui oare să scadă și prețul forței de muncă? — Dar pentru burghez, și mai ales pentru micul burghez, creditul este o problemă importantă, și în special pentru micul burghez ar fi o afacere minunată să poată obține oricînd credit, și încă fără a plăti dobîndă. — „Datoria publică!“ Clasa muncitoare știe că nu ea a contractat-o, și, atunci, cînd va prelua puterea, va lăsa plata ei în seama acelor care au contractat-o. — „Datoriile particulare!“ — vezi creditul. — „Impozitele!“ Lucruri în care burghezia este mult interesată, dar muncitorii aproape de loc: ceea ce muncitorul plătește ca impozit intră în ultimă instanță în cheltuielile de producție a forței de muncă și trebuie deci să fie acoperite de capitalist. Toate aceste puncte, care ne sînt prezentate aici ca probleme foarte importante pentru clasa muncitoare, prezintă în realitate un interes esențial doar pentru burghez și mai mult încă pentru micul burghez, iar noi afirmăm în pofida celor spuse de Proudhon, că clasa muncitoare nu este chemată să apere interesele acestor clase.

Despre marea problemă care privește într-adevăr pe muncitori, despre relațiile dintre capitalist și muncitorul salariat, despre faptul că capitalistul se poate îmbogăți de pe urma muncii muncitorilor săi, despre aceasta proudhonistul nostru nu suflă nici un cuvînt. Domnul și maestrul său s-a ocupat, ce-i drept, de această problemă, dar nu a adus nici o lămurire, și chiar în ultimele sale lucrări n-a mers în fond mai departe decît „Philosophie de la misère“ („Filozofia mizeriei“), a cărei inconsistență a fost demonstrată de Marx într-un mod strălucit încă în 1847.

Este regretabil că în decurs de douăzeci și cinci de ani muncitorii de limbi romanice nu au avut aproape nici o altă hrană spirituală socialistă decât scrierile acestui „socialist al celui de-al doilea Imperiu“. Ar fi însă de două ori mai regretabil dacă teoria proudhonistă ar inunda acum și Germania. Fiți însă pe pace. Punctul de vedere teoretic al muncitorilor germani e cu cincizeci de ani mai avansat decât cel proudhonist, și va fi de ajuns să dăm drept exemplu chiar și *numai* această problemă a locuințelor pentru a fi scutiți pe viitor de alte eforturi în această privință.

Nota lui Engels la ediția din 1887

În ce fel apare de la sine această rezolvare a problemei locuințelor prin legarea muncitorilor de „căminul“ lor situat în apropierea orașelor americane mari sau a celor în plină dezvoltare, ne arată următorul pasaj dintr-o scrisoare a lui Eleanor Marx-Aveling din Indianapolis, datată 28 noiembrie 1886: „La Kansas City, sau, mai bine zis, în apropierea acestei localități, am văzut într-o regiune încă complet sălbatică niște barăci de lemn mizerabile, compuse din vreo trei încăperi; terenul costa 600 de dolari și avea exact suprafața căsuței construite pe el și care costa alți 600 de dolari, în total 4.800 de mărci pentru o maghernită nenorocită, situată într-o regiune mlăștinoasă și pustie, la distanță de o oră de oraș“. În felul acesta muncitorii trebuie să se împovăreze cu ipoteci mari pentru a obține aceste locuințe și devin astfel realmente sclavi ai patronilor lor; ei sînt legați de casele lor, nu pot pleca și trebuie să accepte orice condiții de muncă li se oferă.

Doua Secțiune

Cum rezolvă burghezia problema locuințelor

I

În secțiunea cu privire la rezolvarea *proudhonistă* a problemei locuințelor am subliniat cât de mult este mica burghezie direct interesată în această problemă. Dar ea prezintă un interes

deosebit și pentru marea burghezie, deși indirect. Științele moderne ale naturii au dovedit că așa-numitele „mahalale“ în care sînt îngrămădiți muncitorii constituie focarele tuturor epidemiilor care bîntuie din timp în timp în orașele noastre. Holera, tifosul, febra tifoidă, vărsatul și alte boli pustiitoare se transmit prin aerul pestilențial și apa infectată a acestor cartiere muncitorești; acolo ele nu dispar aproape niciodată cu totul, iar atunci cînd au condiții prielnice, devin epidemice, se răspîndesc și dincolo de focarul lor, pătrunzînd în cartierele mai sănătoase și aerisite, locuite de domnii capitaliști. Clasa dominantă a capitaliștilor nu-și poate îngădui plăcerea de a lăsa clasa muncitoare pradă bolilor epidemice fără a suferi și ea consecințele; urmările se răsfrîng asupra capitaliștilor înșiși, și îngerul morții seceră printre ei tot așa de necruțător ca și printre muncitori.

De îndată ce acest lucru a fost stabilit în mod științific, burghezii filantropi au fost cuprinși de o nobilă emulație în ceea ce privește ocrotirea sănătății muncitorilor lor. S-au înființat societăți, s-au scris cărți, s-au făcut propuneri, au fost dezbătute și decretate diferite legi pentru a zăgăzui repetatele molime. Au fost cercetate condițiile în care locuiesc muncitorii și s-au făcut încercări de a se înlătura racilele cele mai flagrante. În special în Anglia, unde marile orașe sînt mai numeroase decît oriunde, și, prin urmare, pentru marea burghezie această problemă se pune cu cea mai mare acuitate, s-a desfășurat o activitate intensă; au fost numite comisii guvernamentale pentru a cerceta condițiile sanitare în care trăiește clasa muncitoare; rapoartele lor care se deosebesc într-un mod demn de laudă de toate rapoartele de pe continent prin preciziunea, minuțiozitatea și obiectivitatea lor au constituit baza unor legi noi, mai mult sau mai puțin radicale. Oricît de incomplete ar fi aceste legi, ele întrec totuși cu mult tot ceea ce s-a realizat pînă acum pe continent în acest sens. Și totuși orînduirea socială capitalistă generează neconținut și în mod inevitabil racilele de a căror remediere e vorba, încît chiar și în Anglia abia dacă s-a făcut un pas înainte în această direcție.

Ca de obicei, Germania a avut nevoie de un timp mult mai îndelungat pînă ce focarele de epidemii, existente și aici în mod cronic, să atingă gradul de intensitate necesar pentru a trezi din toropeală marea burghezie. Dar încetul cu încetul se face oțetul, și astfel a apărut, în sfîrșit, și la noi o literatură burgheză cu privire la sănătatea publică și la problema locuințelor, un extras diluat al precursorilor ei din străinătate, mai cu seamă al celei engleze, și căreia i se dă, cu ajutorul unor fraze sonore și solemne, aparența unei concepții mai înalte. Din această literatură face parte: Dr. *Emil Sax*: „*Die Wohnungszustände der arbeitenden Classen und ihre Reform*“, Viena, 1869.

Am ales pentru a expune modul în care burghezia tratează problema locuințelor, această lucrare numai datorită faptului că ea încearcă să sintetizeze pe cît posibil întreaga literatură burgheză pe tema respectivă. Frumoasă literatură i-a servit autorului nostru drept „izvoare“! Dintre rapoartele parlamentare engleze, cu adevărat izvoarele principale, sînt menționate numai

trei dintre cele mai vechi; întreaga lucrare dovedește că autorul *nu și-a aruncat niciodată ochii pe vreunul din ele* -, în schimb ne sînt prezentate un șir întreg de scrieri burgheze banale, binevoitor-filistine și ipocrit-filantropice: Ducpétiaux, Roberts, Hole, Huber, debaterile congreselor engleze de științe sociale (sau, mai bine zis, de spanac social), revista Uniunii pentru bunăstarea clasei muncitoare din Prusia, raportul oficial austriac cu privire la expoziția mondială de la Paris, rapoartele oficiale bonapartistice cu privire la aceeași expoziție. „Illustrated London News“, „Über Land und Meer“ și, în sfîrșit, „o autoritate notorie“, un om cu „o minte practică, pătrunzătoare“, „înzestrat cu o mare putere de convingere;“ și anume *Julius Faucher!* Nu lipsește din această listă de izvoare decît „Gartenlaube“, „Kladderadatsch“ și pușcașul Kautschke“.

Pentru a evita orice înțelegere greșită a punctului de vedere al d-lui Sax, el declară la p. 22:

„Denumim economie socială învățătura despre economia națională aplicată la problemele sociale, mai exact chintesența mijloacelor și căilor pe care ni le oferă această știință pentru a ridica în cadrul orînduirii sociale existente, pe baza legilor ei «imanente», clasele așa-zis (1) neavute la nivelul celor avute“.

Nu ne oprim la ideea confuză că „științele economice“, sau economia politică, s-ar ocupa în genere cu altceva decît cu probleme „sociale“. Trecem de-a dreptul la punctul principal. Dr. Sax cere ca „legile imanente“ ale economiei burgheze, „cadrul orînduirii sociale existente“, cu alte cuvinte modul de producție capitalist să rămînă neschimbat, și totuși „clasele așa-zis neavute“ să fie ridicate „la nivelul celor avute“. O premisă inevitabilă a modului de producție capitalist este însă existența unei clase nu așa-zis neavute, ci realmente neavute, care să nu aibă nimic altceva de vîndut decît forța ei de muncă și care de aceea să fie nevoită să vîndă capitalistului industrial această forță de muncă. Sarcina „economiei sociale“ — noua știință descoperită de d-l Sax — constă, prin urmare, în a găsi mijloacele și căile pentru a transforma în cadrul unei orînduirii sociale care se bazează pe antagonismul dintre capitaliști, posesori ai tuturor materiilor prime, uneltelor de producție și mijloacelor de subzistență, pe de o parte, și muncitorii salariați neavuți, care nu posedă nimic altceva decît forța lor de muncă, pe de altă parte, deci, în cadrul acestei orînduirii sociale, pe toți muncitorii salariați în capitaliști, fără ca ei să înceteze de a mai fi muncitori salariați. D-l Sax își închipuie că a rezolvat această problemă. Poate că el va binevoi să ne arate cum pot fi transformați în mareșali toți soldații armatei franceze, care de la Napoleon I încoace își poartă în raniță bastonul de mareșal fără a înceta să rămînă simpli soldați. Sau cum s-ar putea face ca toți cei 40.000.000 de supuși ai Imperiului german să devină împărați germani.

Esența socialismului burghez constă tocmai în dorința de a menține baza tuturor racilelor societății actuale și de a înlătura totodată aceste racile. Socialiștii burghezi doresc, după cum s-

a arătat încă în „Manifestul Comunist“, „să tămăduiască relele sociale pentru a asigura existența societății burgheze“; ei vor „*burghezia fără proletariat*“. După cum am văzut, d-l Sax pune problema exact în același fel. Soluția problemei sociale o vede în rezolvarea problemei locuințelor; el este de părere că

„prin ameliorarea locuințelor claselor muncitoare se poate remedia cu succes mizeria materială și morală descrisă, și astfel — printr-o îmbunătățire pe scară largă *numai* a condițiilor de locuit — partea covârșitoare a acestor clase ar putea fi ridicată din mocirla existenței lor, adeseori aproape inumană, pe culmile pure ale bunăstării materiale și spirituale“ (p. 14).

În treacăt fie zis, este în interesul burgheziei de a estompa existența proletariatului creat de relațiile de producție burgheze și care constituie condiția dăinuirii acestora. De aceea d-l Sax ne povestește la p. 21 că prin clase muncitoare se înțeleg, în afară de muncitorii propriu-zisi, toate „clasele neînstărite ale societății“, în genere „oamenii mărunți“, cum sînt meseriașii, văduvele, pensionarii (!), funcționarii inferiori etc. Socialismul burghez întinde mîna socialismului mic-burghez.

De unde provine lipsa de locuințe? Cum a luat naștere? Ca bun burghez, nu se cade ca d-l Sax să știe că ea este un produs necesar al societății burgheze; că nu se poate să nu existe o lipsă de locuințe într-o societate în care marea masă muncitoare nu are alt venit decît salariul, adică totalitatea mijloacelor de subzistență necesare existenței și perpetuării ei; în care în permanență noile perfecționări în tehnica mașinilor etc. lasă fără lucru mase de muncitori; în care violentele fluctuații industriale, care survin în mod periodic, determină, pe de o parte, existența numeroasei armate de rezervă a șomerilor, iar pe de altă parte azvîrle din cînd în cînd în stradă o masă mare de muncitori, lăsîndu-i fără lucru; în care muncitorii sînt înghesuți în masă în orașele mari, și anume într-un ritm mai rapid decît se construiesc în condițiile existente locuințe pentru ei; în care, prin urmare, chiar și pentru cele mai mizerabile cocine trebuie să se găsească întotdeauna chiriași; în care, în sfîrșit, proprietarul de imobile, în calitatea sa de capitalist, are nu numai dreptul, ci chiar, datorită concurenței, ca să spunem așa, obligația de a stoarce, fără nici un fel de scrupule, din proprietatea sa imobiliară, chiriile cele mai mari. Într-o asemenea societate lipsa de locuințe nu este de loc împlătoare, ci o instituție necesară; ea nu poate fi înlăturată, împreună cu repercusiunile ei asupra sănătății etc., decît transformînd din temelii întreaga orînduire socială care o generează. Dar socialismul burghez nu se cade să știe acest lucru. Nu se *cade* ca el să-și explice lipsa de locuințe prin relațiile existente. Nu-i rămîne, așadar, nici un alt mijloc decît să recurgă la fraze moralizatoare și s-o explice prin răutatea omenească, pasămite prin păcatul originar.

„Și nu poți să nu recunoști — și, prin urmare, să negi“ (isteață concluzie!) — „că de vină... sînt în mică parte *înșiși muncitorii* care solicită locuințe, în cea mai mare parte însă cei care își asumă sarcina de a satisface această nevoie, sau cei care, deși dispun de mijloacele necesare, nici nu și-o asumă măcar, *adică clasele sociale*

suprapuse, avute. Vina acestora din urmă... constă în aceea că nu au grijă să asigure o ofertă îndestulătoare de locuințe bune“.

Tot așa cum Proudhon ne transpune din domeniul economic în cel juridic, socialistul nostru burghez ne transpune aici din domeniul economic în cel al moralei. Nimic mai firesc. Cine declară intangibile „legile imanente“ ale actualei societăți burgheze și modul de producție capitalist și vrea totuși să înlăture consecințele lor neplăcute, dar inevitabile, nu are altă ieșire decât să țină capitaliștilor predici moralizatoare, al căror efect înduioșător se volatilizează de îndată ce intervine interesul privat, și, la nevoie, concurența. Aceste predici seamănă întocmai cu acelea ale găinii de la marginea iazului în care înoată zglobiu rățuștele clocite de ea. Rățuștele se avîntă în apă cu toate că apa nu are bîrne, iar capitaliștii se aruncă asupra profitului cu toate că acesta e lipsit de sentiment. „În materie de bani încetează orice sentimentalism“, a spus încă bătrînul Hansemann, care în această privință era mai versat decât d-l Sax.

„Locuințele bune sînt atît de scumpe, încît pentru marea majoritate a muncitorilor ele *sînt cu totul inaccesibile*. Marele capital... se eschivează cu teamă de la construirea de locuințe pentru clasele muncitoare... astfel încît aceste clase, în ceea ce privește nevoia lor de locuințe, încap în cea mai mare parte pe mîna speculanților“.

Oribilă speculă! Marele capital, firește, niciodată nu face speculă! Dar nu reaua-voință, ci numai ignoranța împiedică marele capital să facă speculă cu locuințele pentru muncitori:

„Proprietarii de imobile nici nu *știu* ce rol mare și important are satisfacerea normală a nevoii de locuințe..., ei nu *știu* ce rău fac oamenilor oferindu-le cu atîta lipsă de răspundere, cum se întîmplă de obicei, locuințe atît de proaste și insalubre și, în sfîrșit, ei nu *știu* cît de mult își dăunează lor înșile prin aceasta“ (p. 27).

Dar pentru a se ajunge la lipsa de locuințe, ignoranței capitaliștilor trebuie să i se adauge ignoranța muncitorilor. După ce a admis că „păturile cele mai de jos“ ale muncitorilor, „pentru a nu rămîne cu totul fără adăpost, sînt silite (!) să-și caute un culcuș pentru noapte oriunde și în orice condiții, ele fiind în această privință cu totul dezarmate și neputincioase“, d-l Sax ne povestește:

„Este un fapt îndeobște cunoscut că mulți dintre ei“ (muncitorii), „din ușurință, dar mai ales din ignoranță, răpesc organismului lor, s-ar putea spune aproape cu virtuozitate, condițiile unei dezvoltări firești și ale unei existențe sănătoase, întrucît nu au nici *cea mai elementară noțiune* despre o igienă rațională și mai ales despre însemnătatea enormă pe care o are locuința din acest punct de vedere“ (p. 27).

Aici însă încep să iasă la iveală urechile de măgar ale burghezului. Pe cînd la capitaliști „vina“ se transformă în ignoranță, la muncitori ignoranța nu este decât un motiv pentru a-i învinui. Ascultați:

„Așa se face“ (adică din pricina ignoranței) „că ei se mută în locuințe întunecoase, igrasioase, neîncăpătoare, într-un cuvânt în locuințe care contravin oricăror reguli de igienă, numai ca să economisească ceva din chirie... că adesea mai multe familii închiriază o singură locuință, ba chiar o singură cameră, numai și numai pentru a plăti o chirie cât mai mică, în timp ce, pe de altă parte, *își risipesc în mod cu adevărat condamabil câștigul pe băutura și pe tot felul de distracții ieftine*“.

Într-adevăr, banii pe care muncitorii „îi risipesc pe rachiu și tutun“ (p. 28), „viața de cîrciumă, cu toate consecințele ei deplorabile, care, ca o greutate de plumb, trage muncitorimea în mocirlă“, îi stau d-lui Sax ca o greutate de plumb în stomac. Faptul că în împrejurările date beția printre muncitori este un produs inevitabil al condițiilor lor de viață, tot atît de inevitabil ca și tifosul, crima, paraziții, portărelul și alte boli sociale, în așa măsură inevitabil încît cifra medie a celor căzuți în patima beției poate fi dinainte calculată, — nici acest lucru nu se cade, firește, să-l știe d-l Sax. De altfel încă bătrînul meu învățător spunea: „Oamenii simpli se duc la cîrciumă, lumea bună — la club“, și, deoarece am fost în ambele locuri, pot să confirm că așa este.

Toată vorbăria despre „ignoranța“ ambelor părți se reduce la vechile fraze despre armonia dintre interesele capitalului și ale muncii. Dacă și-ar cunoaște adevăratele interese, capitaliștii ar pune la dispoziția muncitorilor locuințe bune și în genere le-ar face viața mai ușoară; iar dacă muncitorii și-ar cunoaște adevăratele lor interese, n-ar declara greve, nu s-ar ocupa de social-democrație, n-ar face politică, ci ar da frumușel ascultare superiorilor lor, capitaliștii. Din păcate, interesele ambelor părți nu coincid nicidecum cu predicile d-lui Sax și ale nenumăraților săi precursori. De mai bine de 50 de ani se predică evanghelia armoniei dintre capital și muncă; filantropia burgheză a cheltuit bani grei ca să dovedească această armonie prin instituții model, dar, după cum vom vedea mai jos, în acești 50 de ani nu s-a făcut nici un pas înainte.

Autorul nostru trece acum la rezolvarea practică a problemei. Cît de puțin revoluționară a fost propunerea lui Proudhon de a face din muncitori *proprietarii* locuințelor lor reiese chiar și numai din faptul că încă înaintea lui socialismul burghez a încercat, și mai încearcă și acum, s-o pună în practică. D-l Sax declară și el că problema locuințelor nu poate fi pe deplin soluționată decît atunci cînd li se vor da muncitorilor locuințe în proprietate (p. 58 și 59). Mai mult, la acest gînd el cade într-un extaz liric, care se exprimă în următoarea tiradă înflăcărată:

„Este ceva specific în nostalgia proprietății funciare înrădăcinată în om, această pomire pe care nici măcar *ritmul trepidant al afacerilor* de astăzi n-a fost în stare s-o atenueze. Este simțămîntul instinctiv al importanței economice pe care o prezintă proprietatea funciară. Prin ea omul dobîndește un reazem sigur, prinde parcă rădăcini puternice în pămînt, și orice gospodărie (!) găsește în proprietatea funciară baza cea mai trainică. Dar puterea binefăcătoare a proprietății funciare depășește cu mult cadrul acestor avantaje materiale. Cine are norocul

să aibă o asemenea proprietate *a atins cea mai înaltă treaptă posibilă a independenței economice*; el dispune de un domeniu în care poate tăia și spînzura *în mod suveran*, este *propriul său stăpîn*, are o anumită putere și un *sprijin sigur* pentru zile negre; conștiința de sine a omului crește și o dată cu ea forța sa morală. De aici decurge marea importanță a proprietății în problema de față... Muncitorul astăzi neputincios în fața vicisitudinilor vieții, aflat într-o permanentă dependență față de patron, ar fi astfel ferit într-o anumită măsură de această situație precară, ar *deveni capitalist* și s-ar vedea asigurat împotriva primejdiei șomajului sau a incapacității de muncă, datorită creditului imobiliar de care ar dispune în consecință. *Prin aceasta el ar fi ridicat din clasa celor neavuți*" (p. 63).

După cum se vede, d-l Sax presupune că omul este în esență țăran, altminteri n-ar atribui muncitorilor din marile noastre orașe nostalgia proprietății funciare, pe care nimeni altul nu a descoperit-o la ei. Pentru muncitorii noștri din marile orașe, libertatea de mișcare este o primă condiție vitală, iar proprietatea funciară nu poate fi pentru ei decît o cătușă. Dați-le case proprii, încătușați-i iarăși de glie și veți frînge puterea lor de rezistență împotriva încercărilor fabricanților de a scădea salariile. Nu este exclus ca vreun muncitor să-și poată vinde în anumite împrejurări căsuța; dar în cazul unei greve serioase sau al unei crize industriale generale, toate casele aparținînd muncitorilor respectivi ar fi oferite spre vînzare și, prin urmare, sau nu ar găsi cumpărători, sau ar trebui să fie vîndute cu mult sub prețului de cost. Și chiar dacă s-ar găsi cumpărători pentru toate, tot nu s-ar alege nimic din întreaga mare reformă a d-lui Sax cu privire la locuințe, și el ar fi nevoit s-o ia din nou de la capăt. Dar poeții trăiesc într-o lume imaginară; la fel și d-l Sax, care își imaginează că proprietarul funciar „a atins cea mai înaltă treaptă a independenței economice“, că are „un reazem sigur“, „*devine capitalist* și se vede asigurat împotriva primejdiei șomajului sau a incapacității de muncă, datorită creditului imobiliar de care ar dispune în consecință“ etc. Ar fi bine ca d-l Sax să se uite la țărani francezi și la țărani noștri renani cu gospodării mici; casele și țarinile lor sînt la maximum grevate de ipotecă, recolta lor aparține creditorilor încă înainte de a fi strînsă, iar pe „domeniul“ lor nu ei taie și spînzura în mod suveran, ci cămătarul, avocatul și portărelul. Aceasta este într-adevăr cea mai înaltă treaptă posibilă a independenței economice — pentru cămătar! Și pentru ca muncitorii să-și vadă cît mai grabnic căsuțele sub această suveranitate a cămătarului, binevoitorul domn Sax le atrage grijuliu atenția asupra *creditului imobiliar* de care pot dispune în caz de șomaj sau de incapacitate de muncă, în loc să cadă în sarcina asistenței publice.

În orice caz, d-l Sax a rezolvat problema pusă la început: muncitorul „*devine capitalist*“ prin cumpărarea unei căsuțe proprii.

Capitalul este stăpîn asupra muncii neplătite a altora. Căsuța muncitorului devine, așadar, capital numai atunci cînd el o dă cu chirie unei terțe persoane, însușindu-și sub formă de chirie o parte din produsul muncii acestui terț. Tocmai prin faptul că el însuși locuiește în casă, aceasta nu poate să devină capital, tot așa cum haina încetează să mai fie capital în clipa în care o cumpăr de la croitor și o îmbrac. E drept că muncitorul care posedă o căsuță în valoare de 1.000 de taleri încetează să mai fie proletar, dar trebuie să fii d-l Sax ca să spui că e

capitalist.

Calitatea de capitalist a muncitorului nostru mai are însă și un alt aspect. Să presupunem că într-o regiune industrială ar fi devenit o regulă ca fiecare muncitor să aibă căsuța lui proprie. *În cazul acesta clasa muncitoare din această regiune locuiește în mod gratuit*; cheltuielile pentru locuință nu mai sînt cuprinse în valoarea forței sale de muncă. Dar orice reducere a cheltuielilor de producție a forței de muncă, adică orice scădere de durată a prețurilor la produsele necesare traiului muncitorului este echivalentă, „în baza legilor imanente ale învățaturii despre economia națională“, cu o scădere a valorii forței de muncă și, ca atare, ar duce în cele din urmă la o scădere corespunzătoare a salariului. Salariul s-ar reduce, prin urmare, în medie, cu suma medie a chiriei economisite, adică muncitorul ar plăti chirie pentru propria sa casă, dar nu, ca mai înainte, în bani dați proprietarului casei, ci sub formă de muncă neplătită însușită de fabricantul la care lucrează. În felul acesta, economiile muncitorului plasate în căsuță ar deveni, într-adevăr, oarecum capital, dar capital nu pentru el, ci pentru capitalistul la care lucrează.

D-I Sax nu reușește deci nici măcar pe hîrtie să-și transforme muncitorul într-un capitalist.

În treacăt fie zis, cele arătate mai sus sînt valabile pentru toate așa-zisele reforme sociale care se reduc la economii sau la ieftinirea mijloacelor de subzistență ale muncitorului. Sau aceste reforme capătă o aplicare generală, și atunci sînt urmate de o scădere corespunzătoare a salariului, sau rămîn experiențe cu totul izolate, și atunci însăși existența lor ca excepții izolate dovedește că realizarea lor pe scară largă este incompatibilă cu modul de producție capitalist existent. Să presupunem că, prin introducerea generală a cooperativelor de consum, într-o regiune s-ar obține ieftinirea cu 20% a mijloacelor de subzistență ale muncitorilor; în acest caz salariul ar trebui să scadă acolo cu timpul cu aproximativ 20%, adică în aceeași proporție în care mijloacele de subzistență respective intră în întreținerea muncitorilor. Dacă muncitorul cheltuiește, de pildă, în medie, trei sferturi din salariul său săptămînal pentru aceste mijloace de subzistență, atunci salariul va scădea, în cele din urmă, cu $\frac{3}{4} \times 20 = 15\%$. Pe scurt: de îndată ce o asemenea reformă care economisește o parte din cheltuielile muncitorului devine generală, el va primi proporțional cu atît mai puțin salariu cu cît economia realizată îi va permite să-și reducă cheltuielile. Dați fiecărui muncitor un venit aparte, economisit, de 52 de taleri, și salariul său săptămînal va trebui să scadă în cele din urmă cu un taler. Urmează deci: cu cît economisește mai mult, cu atît va primi un salariu mai mic. El nu economisește deci în propriul său interes, ci în acela al capitalistului. Mai este oare nevoie de altceva pentru „a-i stimula în cel mai înalt grad... prima virtute a bunului gospodar, spiritul de economie“? (p. 64).

De altfel d-I Sax ne și spune imediat după aceea că muncitorii trebuie să devină

proprietari ai locuințelor lor nu atît în interesul lor propriu, cît în acela al capitaliștilor:

„Dar nu numai muncitorimea, ci și societatea în ansamblul ei este interesată în cel mai înalt grad ca un număr cît mai mare dintre membrii ei să fie legați (!) de pămînt“ (tare aș vrea să-l văd pe d-l Sax în această postură),...Toate forțele oculte care fac să erupă vulcanul, numit problema socială, în plin clocot sub picioarele noastre — îndîrjirea proletariatului, ura..., periculoasele rătăcirii ale minții... —, toate acestea se vor risipi ca ceața la primele raze ale soarelui dacă... muncitorii înșiși vor trece pe această cale în clasa celor avuți“ (p. 65).

Cu alte cuvinte: d-l Sax speră că muncitorii, printr-o deplasare a poziției lor de proletari, care ar fi determinată de proprietatea asupra locuinței, vor pierde și caracterul lor proletar și vor deveni din nou slugi plecate, asemenea străbunicilor lor, și ei proprietari ai caselor în care locuiau. Proudhoniștii să ia aminte.

Cu aceasta d-l Sax crede că a rezolvat problema socială:

„O repartiție mai dreaptă a bunurilor — această enigmă a sfinxului pe care atîția oameni s-au străduit în zadar s-o rezolve — nu se află oare în fața noastră ca un fapt palpabil, nu este ea astfel scoasă din sfera idealului și transpusă în domeniul realității? Și, dacă aceasta se realizează, nu va fi oare astfel atins unul din țelurile cele mai înalte pe care chiar *socialiștii cei mai extremiști îl prezintă drept punctul culminant al teoriilor lor?*“ (p. 66).

Este un adevărat noroc că am reușit să ajungem pînă aici, căci acest strigăt de bucurie constituie „punctul culminant“ al cărții lui Sax, iar de acum încolo autorul începe iarăși încetișor coborîșul din „sfera idealului“ în realitatea plată; iar cînd vom ajunge jos, vom constata că în absența noastră nu s-a schimbat nimic, dar absolut nimic.

Ghidul nostru ne obligă să facem primul pas la vale atunci cînd ne lămurește că există două sisteme de locuințe muncitorești: sistemul cottage, potrivit căruia fiecare familie de muncitori își are căsuța ei proprie, pe cît posibil cu o grădiniță, ca în Anglia, și sistemul cazarmă, al marilor clădiri compuse din multe locuințe muncitorești, ca la Paris, Viena etc. Un sistem intermediar este cel existent în nordul Germaniei. E drept, sistemul cottage este singurul sistem just, *singurul* care ar permite muncitorului să devină proprietarul casei sale, pe cînd sistemul cazarmă prezintă foarte mari dezavantaje pentru sănătatea, moralitatea și viața liniștită a familiei, — dar, vai, din pricina scumpetei terenurilor, sistemul cottage este irealizabil tocmai în centrele unde se resimte lipsa de locuințe, în marile orașe, și să fim mulțumiți, dacă, în loc de mari cazărmi, s-ar construi acolo case cu cîte 4—6 locuințe sau dacă s-ar remedia lipsurile principale ale sistemului cazarmă prin tot felul de ingeniozități în construcție (p. 71—92).

Nu-i așa că am coborît o bună bucată de drum? Transformarea muncitorilor în capitaliști, rezolvarea problemei sociale, fiecare muncitor proprietarul casei sale, — toate acestea au rămas sus, în „sfera idealului“; nouă ne rămîne doar să ne ocupăm de introducerea sistemului cottage la țară și să amenajăm pe cît posibil cazărmi la orașe.

Rezolvarea burgheză a problemei locuințelor a eșuat prin urmare — după cum recunoaște chiar autorul —, poticnindu-se de *opозиția dintre oraș și sat*. Și acum am ajuns la miezul problemei. Problema locuințelor poate fi rezolvată abia atunci cînd societatea se va fi transformat într-atît, încît să poată trece la desființarea opoziției dintre oraș și sat, exacerbată de actuala societate capitalistă. Societatea capitalistă, departe de a putea desființa această opoziție, este, dimpotrivă, nevoită s-o ascută pe zi ce trece tot mai mult. Chiar și primii socialiști utopiști moderni, Owen și Fourier, au văzut just acest lucru. În construcțiile lor model nu mai există o opoziție între oraș și sat. Lucrurile stau cu totul altfel decît pretinde d-l Sax: nu rezolvarea problemei locuințelor rezolvă și problema socială, ci abia prin rezolvarea problemei sociale, adică prin desființarea modului de producție capitalist devine totodată posibilă rezolvarea problemei locuințelor. Să vrei să rezolvi problema locuințelor și totodată să menții marile orașe moderne este un nonsens. Marile orașe moderne vor fi însă înlăturate abia prin desființarea modului de producție capitalist, și, de îndată ce se va păși la această desființare, va fi vorba de cu totul alte lucruri decît de a procura fiecărui muncitor o căsuță proprie.

Orice revoluție socială va trebui însă, la început, să ia lucrurile așa cum le găsește și să remedieze racilele cele mai flagrante cu mijloacele existente. Și, după cum am mai văzut, *lipsa* de locuințe poate fi imediat remediată prin exproprierea unei părți din locuințele luxoase, aparținînd claselor avute, cealaltă parte urmînd să servească pentru încartiruire.

Fondul problemei nu se schimbă cu nimic dacă în continuare d-l Sax părăsește din nou marile orașe și începe o poliloghie despre colonii muncitorești care ar urma să fie amplasate în apropierea orașelor, dacă zugrăvește tot confortul unor asemenea colonii cu „instalație de apă, iluminatie cu gaz aerian, încălzire cu aer cald sau apă caldă, spălătorii, uscătorii comune, camere de baie și altele“, „cu creșă, școală, casă de rugăciune (!), sală de lectură, bibliotecă..., cîrciumă și berărie, sală de dans și de muzică decente“, case deservite toate de forța aburilor, astfel încît „producția“ să poată fi „readusă într-o oarecare măsură din fabrici în atelierele la domiciliu“. Colonia, așa cum o zugrăvește el, este împrumutată de d-l Huber nemijlocit de la socialistii Owen și Fourier, care, prin simpla eliminare a tot ceea ce este socialist, i-a dat un caracter cu totul burghez. Prin aceasta ea devine cu atît mai utopică. Nici un capitalist nu are interesul să înființeze asemenea colonii care, de altfel, nici nu există nicăieri în lume, în afară de cea din Guise în Franța, înființată de un fourierist nu în scopul unor speculații *rentabile*, ci cu titlul de experiență socialistă (*).

(*) Dar chiar și aceasta a devenit în cele din urmă pur și simplu un loc de exploatare a muncitorilor. Vezi săptămînalul „Socialiste“ din Paris, 1886. [Nota lui Engels la ediția din 1887.]

D-l Sax ar fi putut tot atît de bine cita, în favoarea proiectomaniei sale burgheze, colonia comunistă „Harmony Hall“, care a fost întemeiată de Owen la Hampshire, la începutul

deceniului al 5-lea, și care a pierit de mult.

Toată această vorbărie despre înființarea de colonii nu este însă decât o încercare neputincioasă de a se înălța din nou în „sfera idealului“, la care autorul renunță imediat. Pornim din nou rapid la vale. Soluția cea mai simplă este

„ca muncitorii să primească cu ajutorul patronilor, al fabricanților, locuințe corespunzătoare, fie că înșiși aceștia le-ar construi, fie că i-ar îndemna și sprijini pe muncitori să și le construiască, punându-le la dispoziție terenul, avansându-le capital pentru construcție etc.“ (p. 106).

În felul acesta am părăsit din nou marile orașe, unde nu poate fi vorba de așa ceva, și am revenit la țară. D-l Sax demonstrează acum că este în interesul fabricanților înșiși ca muncitorii să primească cu ajutorul lor locuințe acceptabile, pe de o parte pentru că aceasta ar reprezenta un bun plasament de capital, pe de altă parte pentru că inevitabilă

„îmbunătățire a situației muncitorilor... care va rezulta de aici va fi urmată de o sporire a forței lor de muncă fizice și intelectuale, ceea ce va fi, firește, ...deopotrivă... în folosul patronului. Astfel se precizează și punctul de vedere just în ceea ce privește participarea patronilor la rezolvarea problemei locuințelor: ea apare ca emanație a *asociației latente*, a grijii patronilor, care de obicei se ascunde sub masca preocupărilor umanitariste, pentru bunăstarea fizică și materială, spirituală și morală a muncitorilor lor, grijă care se vede răsplătită de la sine din punct de vedere pecuniar prin succesele pe care le înregistrează, prin atragerea și asigurarea unei muncitorimi capabile, pricepute, docile, mulțumite și devotate“ (p. 108).

Fraza despre „asociația latentă“ cu care Huber a încercat să dea palavrelor burgheze filantropice o „semnificație mai înaltă“ nu schimbă lucrurile cu nimic. Chiar și fără această frază marii fabricanți din localitățile rurale, în special din Anglia, și-au dat seama de mult că construirea de locuințe muncitorești este nu numai o necesitate, constituind o parte integrantă din ansamblul de construcții al fabricii, dar este și foarte rentabilă. În Anglia au lăut ființă pe această cale adevărate așezări, dintre care unele au devenit ulterior orașe. Muncitorii însă, în loc să fie recunoscători capitaliștilor omenoși, au ridicat dintotdeauna obiecții foarte serioase împotriva acestui „sistem cottage“. Ei nu numai că trebuie să plătească prețuri de monopol pentru aceste case, deoarece fabricantul nu are concurenți, dar la fiecare grevă rămân imediat fără adăpost, deoarece fabricantul îi evacuează fără multă vorbă, astfel încât orice rezistență a lor este foarte mult îngreuiată. Amănunte în această privință se pot găsi în lucrarea mea „Lage der arbeitenden Klasse in England“, p. 224 și 228. Dar d-l Sax crede că asemenea argumente „abia dacă merită să fie combătute“ (p. 111). Oare nu vrea el să-i dea muncitorului posibilitatea de a fi proprietarul căsuței sale? Desigur, dar întrucât „patronii ar trebui să poată dispune oricând

de locuință, pentru ca, în cazul concedierii unui muncitor, să aibă unde să-l cazeze pe înlocuitor“ — ei bine, ar trebui ca „*printr-o înțelegere să se prevadă posibilitatea de a se revoca proprietatea* în asemenea cazuri“! (p. 113) (*)

(*) Și în această privință capitaliștii englezi nu numai că au îndeplinit de mult toate dorințele fierbinți ale d-lui Sax, dar le-au și depășit considerabil. Luni 14 octombrie 1872, instanțele judecătorești din Morpeth însărcinate cu întocmirea listelor de alegători pentru parlament au avut de hotărât asupra cererii a 2.000 de mineri care solicitau să fie trecuți pe listele de alegători. S-a dovedit că majoritatea acestor oameni, potrivit regulamentului minei unde lucrau, erau considerați *nu chiriași* ai căsuțelor locuite de ei, ci numai *tolerați*, și că puteau fi oricând evacuați fără vreun preaviz (proprietarul minei și proprietarul caselor erau, firește, una și aceeași persoană). Judecătorul a hotărât că acești oameni nu sînt chiriași, ci *slugi*, și ca atare nu au dreptul de a figura pe liste („Daily News“ din 15 octombrie 1872.) [Nota lui Engels.]

. De astă dată am coborît neașteptat de repede. Mai întâi a fost vorba de proprietatea muncitorului asupra căsuței sale; apoi aflăm că acest lucru nu este posibil în orașe și că el poate fi realizat numai la țară; acum ni se declară că și la țară această proprietate urmează să fie numai o proprietate „*revocabilă* printr-o înțelegere“! Cu acest gen de proprietate pentru muncitori, noua descoperire a d-lui Sax, cu această transformare a lor în capitaliști „*revocabili* printr-o înțelegere“, iată-ne iarăși ajunși cu bine pe pămînt, unde urmează să cercetăm ce au făcut *realmente* capitaliștii și alți filantropi pentru rezolvarea problemei locuințelor.

II

Dacă ar fi să dăm crezare d-lui dr. Sax al nostru, domnii capitaliști au făcut chiar și pînă acum multe pentru remedierea lipsei de locuințe, dovedind astfel că problema locuințelor poate fi rezolvată pe baza modului de producție capitalist.

D-l Sax menționează înainte de toate Franța bonapartistă! După cum se știe, în timpul Expoziției mondiale de la Paris, Ludovic Bonaparte a numit o comisie, însărcinată, în aparență, să raporteze despre situația claselor muncitoare din Franța, în realitate însă, pentru a zugrăvi această situație ca fiind de-a dreptul paradisiacă, dînd astfel o strălucire și mai mare gloriei imperiului. D-l Sax se referă la raportul acestei comisii, în a cărei componență au intrat uneltele cele mai corupte ale bonapartismului, mai ales pentru faptul că rezultatele cercetărilor ei sînt,

„după propriile cuvinte ale comisiei numite în acest scop, destul de complete pentru Franța“! Și care sînt aceste rezultate? Din 89 demari industriași, respectiv societăți pe acțiuni, care au dat informații, 31 nu au construit *de loc* locuințe pentru muncitori; locuințele construite adăpostesc, după aprecierea a însuși d-lui Sax, cel mult 50.000 pînă la 60.000 de oameni, iar locuințele se compun aproape exclusiv numai din cîte două camere pentru fiecare familie!

Se înțelege de la sine că fiecare capitalist, pe care condițiile întreprinderii sale — forța hidraulică, poziția minelor de cărbuni, a zăcămintelor de minereuri de fier și a altor mine etc. — îl leagă de o anumită localitate rurală, este nevoit să construiască locuințe pentru muncitorii săi acolo unde ele nu există. Dar a vedea în aceasta o dovadă a existenței „asociației latente“, „o mărturie grăitoare a faptului că această problemă și marea ei însemnătate sînt tot mai mult înțelese“, „un început foarte promițător“ (p. 115) presupune obiceiul foarte înrădăcinat de a te amăgi pe tine însuși. De altfel și în această privință industriașii diferitelor țări se deosebesc în funcție de specificul lor național. Așa, de pildă, la p. 117, d-l Sax ne spune:

„În Anglia abia în ultima vreme se poate observa în această direcție o activitate sporită a patronilor. În special în localitățile rurale îndepărtate... Mai ales faptul că adeseori muncitorii aveau de parcurs un drum lung, chiar și de la localitatea cea mai apropiată pînă la fabrică, astfel încît ajungeau acolo istoviți și nu mai erau în stare să depună o muncă destul de productivă, *i-a determinat* pe patroni să *construiască* locuințe pentru muncitorii lor. Sporește însă și numărul acelor care, *dovedind o înțelegere mai adîncă* a situației, leagă *reforma* locuințelor, într-o măsură mai mare sau mai mică, de toate celelalte elemente ale asociației latente; acestora li se datorește apariția acelor colonii înfloritoare... Numele unui Ashton la Hyde, Ashworth la Turton, Grant la Bury, Greg la Bollington, Marshall la Leeds, Strutt la Belper, Salt la Saltaire, Akroyd la Copley și alții sînt de aceea bine cunoscute în Regatul Unit“.

Sfîntă simplitate și încă și mai sfîntă ignoranță! Abia „în ultima vreme“ au construit fabricanții englezi din localitățile rurale locuințe pentru muncitori! Nu, iubite d-le Sax, capitaliștii englezi sînt cu adevărat mari industriași nu numai la pungă, ci și la minte. Cu mult înainte ca Germania să fi avut o adevărată mare industrie, ei își dăduseră seama că, atunci cînd procesul de producție are loc într-o localitate rurală, cheltuiala pentru locuințele muncitorești reprezintă o parte necesară, direct și indirect foarte rentabilă, a capitalului de investiție. Cu mult înainte ca lupta dintre Bismarck și burghezii germani să fi dăruit muncitorilor germani libertatea de asociere, practica i-a învățat pe fabricanții englezi, pe proprietarii de mine și de uzine cît de mare poate fi presiunea pe care ei o exercită asupra muncitorilor greviști atunci cînd sînt totodată proprietarii locuințelor acestor muncitori. „Coloniile înfloritoare“ ale unui Greg, Ashton, Ashworth datează atît de puțin „din ultima vreme“, încît încă în urmă cu 40 de ani au fost ridicate în slăvi de burghezie ca modele, așa cum am arătat eu însumi acum 28 de ani („Lage der arbeitenden Klasse in England“, în nota de la p. 228—230). Cam tot atît de vechi sînt și coloniile lui Marshall și Akroyd (așa își ortografiază el numele), și încă mult mai veche este aceea a lui Strutt, ale cărei începuturi datează încă din secolul trecut. Și deoarece în Anglia

durata medie a unei locuințe muncitorești este de 40 de ani, d-l Sax poate lesne deduce în ce stare jalnică sînt acum aceste „colonii înfloritoare“. Mai mult decît atît, majoritatea acestor colonii nu mai sînt localități rurale; datorită extraordinarei dezvoltări a industriei, cele mai multe dintre ele s-au pomenit înconjurate de fabrici și case, în așa fel încît ele se află acum în raza unor orașe murdare și pline de fum cu 20.000—30.000 de locuitori și chiar mai mulți, ceea ce nu împiedică însă știința burgheză germană, reprezentată de d-l Sax, să repete și azi cît mai fidel vechile osanale engleze de la 1840, care nu mai sînt de loc valabile.

Ce să mai spunem despre bătrînul Akroyd! Acest domn onorabil a fost într-adevăr un filantrop de cea mai pură speță. Își iubea atît de mult muncitorii și mai ales muncitoarele, încît concurenții săi mai puțin filantropi din Yorkshire obișnuiau să spună despre dînsul că toți muncitorii din fabrica lui sînt propriii lui copii! E drept că d-l Sax pretinde că în aceste colonii înfloritoare, „copii nelegitimi sînt din ce în ce mai mult o raritate“ (p. 118). Desigur, copii nelegitimi *fără căsătorie*, căci fetele drăguțe din regiunile industriale din Anglia se mărită foarte tinere.

De mai bine de 60 de ani în Anglia locuințele muncitorești se construiesc de regulă în imediata apropiere a fiecărei fabrici mari din localitățile rurale și *o dată* cu aceste fabrici. După cum am mai arătat, multe asemenea așezări industriale au devenit nucleul în jurul căruia au luat naștere mai tîrziu întregi orașe industriale, cu toate inconvenientele pe care le comportă ele. Aceste colonii, în loc să rezolve problema locuințelor, *de-abia au creat-o* în localitatea respectivă.

În schimb, în țările care, în ceea ce privește marea industrie, se tîrau doar în coada Angliei și care de fapt au învățat abia de la 1848 încoace ce înseamnă marea industrie, în Franța și în special în Germania, situația e cu totul alta. Aici numai uzinele și fabricile uriașe — bunăoară Uzinele „Schneider“ din Creusot și „Krupp“ din Essen — s-au hotărît, după îndelungi ezitări, să construiască cîteva locuințe pentru muncitori. Marea majoritate a industriașilor din localitățile rurale își lasă muncitorii să bată kilometri întregi pe arșiță, pe zăpadă sau pe ploaie, dimineața spre fabrică și seara din nou spre casă. Aceasta se întîmplă mai ales în regiunile muntoase, în Vosgii francezi și alsacieni, precum și în văile rîurilor Wupper, Sieg, Agger, Lenne și ale altor rîuri din Westfalia renană. Probabil că nici în Munții Metalici situația nu este mai bună. La germani ca și la francezi aceeași calicie meschină.

D-l Sax știe prea bine că atît mult promișătorul început cît și coloniile înfloritoare nu înseamnă absolut nimic. El caută, așadar, să demonstreze acum capitaliștilor ce venituri frumoase ar putea să încaseze din construirea de locuințe muncitorești. Cu alte cuvinte, el caută să le indice o nouă cale pentru a-i trage pe sfoară pe muncitori.

Mai întâi el le dă exemplul unui șir întreg de societăți londoneze de construcții, unele cu caracter filantropic, altele înființate în scopuri de speculă, care au realizat un venit net de 4—6% și chiar mai mare. Că investirea de capital în case muncitorești este foarte rentabilă, nu mai e nevoie să ne-o demonstreze d-l Sax. Motivul pentru care nu se investește mai mult capital în asemenea case este că locuințele mai scumpe sînt și mai rentabile pentru proprietar. Îndemnul dat de d-l Sax capitaliștilor se reduce, prin urmare, din nou la o simplă predică moralizatoare.

În ceea ce privește aceste societăți londoneze de construcții, ale căror succese strălucite d-l Sax le trâmbițează atît de zgomotos, ele au construit în total, potrivit propriilor sale date — care includ tot soiul de construcții în scop de speculă —, locuințe pentru 2.132 de familii și 706 celibatari, prin urmare pentru mai puțin de 15.000 de persoane! Și se găsesc oameni care îndrăznesc să prezinte cu toată seriozitatea în Germania asemenea copilării drept mari succese, în timp ce numai în partea de răsărit a Londrei un milion de muncitori au cele mai mizerabile condiții de locuit! Toate aceste strădanii filantropice sînt de fapt atît de deplorabile și de neînsemnate, încît în rapoartele parlamentare engleze care se ocupă de situația muncitorilor nici nu se pomenește vreodată de ele.

Cît despre ridicola necunoaștere a Londrei care se vedește în tot acest capitol, nici să nu mai vorbim. Un singur lucru vrem să arătăm. După părerea d-lui Sax căminul pentru celibatari din Soho a fost închis deoarece în cartierul respectiv „nu se putea conta pe o clientelă numeroasă”. D-l Sax își închipuie că întregul Westend al Londrei este un oraș de lux și nu știe că chiar în spatele străzilor celor mai elegante se află cele mai murdare cartiere muncitorești, ca, de pildă, Soho. Căminul model din Soho, despre care vorbește d-l Sax și pe care îl știu încă de acum 23 de ani, a avut la început mare căutare, dar a fost închis pentru că nici un om nu a putut suporta condițiile existente acolo. Și era încă unul dintre cele mai bune.

Dar orașul muncitoresc din Mulhouse, în Alsacia, nu este oare un succes?

Orașul muncitoresc Mulhouse a dat prilej burgheziei de pe continent să facă tot atîta paradă cît a făcut burghezia engleză cu coloniile odinioară înfloritoare ale lui Ashton, Ashworth, Greg & Co. Din păcate, el nu este produsul asociației „latente”, ci al asociației fățișe dintre cel de-al doilea Imperiu francez și capitaliștii alsacieni. Aceasta a fost una din experiențele socialiste ale lui Ludovic Bonaparte, pentru care statul a avansat 1/3 din capital. În 14 ani (pînă în 1867) s-au construit acolo după un sistem defectuos, care, în Anglia, unde există mai multă pricepere în această direcție, ar fi fost de neconceput, 800 de căsuțe; aceste căsuțe, pentru care muncitorii plătesc o chirie lunară mai mare, trec după 13—15 ani în proprietatea muncitorilor. Întrucît acest fel de a dobîndi o proprietate a fost introdus de mult, după cum vom vedea, de asociațiile cooperatiste engleze de construcție, el nu mai trebuie inventat de bonapartiștii alsacieni. Majorările de chirie pentru cumpărarea de case sînt cam mari în raport

cu cele din Anglia; muncitorul primește, bunăoară, după ce a plătit în rate 4.500 de franci în 15 ani, o casă care în urmă cu 15 ani valora 3.300 de franci. Dacă un muncitor vrea să se mute din casă sau rămîne în urmă cu o singură rată lunară (în care caz poate fi evacuat), i se socotește ca chirie anuală $6 \frac{2}{3}\%$ din valoarea inițială a casei (de pildă, 17 franci pe lună la 3.000 de franci valoarea casei) și i se înapoiază restul, *dar fără nici un ban dobîndă*. Se înțelege că în felul acesta societatea poate, abstracție făcînd de „ajutorul de stat“, să realizeze afaceri mănoase; tot astfel se înțelege că locuințele furnizate în asemenea condiții, chiar și numai prin faptul că se află în afara orașului, că sînt semirurale, sînt mai bune decît vechile locuințe-cazarmi situate chiar în orașe.

Nu vrem să mai vorbim despre cele cîteva experiențe din Germania, deplorabile, cum admite însuși d-l Sax la p. 157.

Ce dovedesc, așadar, toate aceste exemple? Pur și simplu că construcția de locuințe muncitorești, chiar atunci cînd nu sînt încălcate toate legile igienei, este rentabilă pentru capitalist. Dar lucrul acesta nu a fost contestat niciodată, îl știam de mult cu toții. *Orice* investiție de capital care satisface o necesitate este rentabilă dacă este administrată în mod rațional. Tocmai aceasta e problema: de ce persistă *totuși* lipsa de locuințe, de ce nu se îngrijesc *totuși* capitaliștii ca muncitorii să aibă locuințe igienice și în număr suficient? Și de astă dată d-l Sax se mărginește să dea îndemnuri capitalului și ne rămîne dator cu răspunsul. Adevăratul răspuns la această întrebare l-am dat în cele de mai sus.

Capitalul — acest lucru este acum definitiv stabilit — nu *vrea* să înlătore lipsa de locuințe, chiar dacă ar putea s-o facă. Rămîn deci numai două paleative: întrajutorarea muncitorilor și ajutorul de stat.

D-l Sax, un admirator înflăcărat al întrajutorării, ne poate înșira și în domeniul problemei locuințelor adevărate minuni. Din păcate, el este nevoit să admită din capul locului că întrajutorarea poate da anumite rezultate numai acolo unde sistemul cottage fie că există, fie că este realizabil, adică iarăși numai în localitățile rurale; în marile orașe însă, chiar din Anglia, întrajutorarea poate fi realizată numai în foarte mică măsură. Apoi, oftează d-l Sax

„reforma se poate înfăptui cu ajutorul acesteia“ (întrajutorarea) „numai pe o *cale ocolită*, deci *întotdeauna* numai în mod incomplet, adică numai în măsura în care principiul proprietății private are puterea de a influența asupra calității locuinței“.

Dar și acest lucru este îndoielnic; în orice caz „principiul proprietății private“ nu a avut nicidecum o influență reformatoare asupra „calității“ stilului autorului nostru. Totuși întrajutorarea se poate mîndri în Anglia cu asemenea minuni,

„încît a *depășit cu mult* tot ce s-a făcut acolo în alte direcții pentru rezolvarea problemei locuințelor. Este

vorba de «building societies» engleze“, de care d-l Sax se ocupă mai amănunțit îndeosebi pentru că „în genere lumea își face o imagine incompletă sau eronată despre caracterul și activitatea lor. Aceste building societies engleze nu sînt nicidecum... societăți de construcții sau asociații de construcții; ele sînt mai degrabă... ceea ce în limba germană se înțelege prin «uniuni pentru achiziționarea de case»; scopul lor este să strîngă prin cotizații periodice ale membrilor un fond din care, pe măsura mijloacelor disponibile, se acordă membrilor împrumuturi pentru cumpărarea de case... Building society este, prin urmare, pentru o parte din membrii ei o casă de economii, iar pentru cealaltă parte o casă de împrumut. — Building societies sînt deci instituții de credit ipotecar înființate pentru nevoile muncitorilor, în special... pentru a pune economiile muncitorilor... la dispoziția tovarășilor de clasă ai depunătorilor, în vederea cumpărării sau construirii de case. După cum era de presupus, aceste împrumuturi se acordă pe bază de ipotecă asupra proprietății respective și în așa fel încît rambursarea lor se face în rate, pe termene scurte, în care sînt cuprinse dobînzile și amortizarea... În loc să li se achite depunătorilor dobînzile la sumele depuse de ei, *acestea sînt trecute în creditul lor, calculîndu-se dobîndă la dobîndă*... Cererea de restituire a depunerilor împreună cu dobînzile acumulate... poate fi făcută în orice moment, cu un preaviz de o lună“ (p 170—172). „În Anglia există mai bine de 2.000 de asemenea uniuni..., capitalul lor se ridică la aproximativ 15.000.000 l.st., și vreo 100.000 de familii *de muncitori* au și ajuns pe această cale în posesia unui cămin propriu; iată o cucerire socială, care desigur că nu-și va găsi atît de curînd perechea“ (p. 174).

Din păcate intervine și aici imediat un „dar“:

„Dar prin aceasta nu s-a *ajuns nicidecum* la o rezolvare completă a problemei, pentru simplul motiv că procurarea de case... este accesibilă numai muncitorilor *mai bine plătiți*... În speciali condițiilor sanitare nu di se dă adesea suficientă atenție“ (p. 176).

Pe continent „*asemenea uniuni*... nu prea găsesc un teren propice pentru dezvoltarea lor“. Ele presupun sistemul cottage, care aici nu există decît în localitățile rurale, unde însă muncitorii nu s-au ridicat încă pînă la înțelegerea întrajutorării. Pe de altă parte, la orașe, unde s-ar putea crea asociații propriu-zise de construcții, acestea „întîmpină greutăți considerabile și foarte serioase de tot felul“ (p. 179). Ele ar putea construi doar cottages, lucru cu neputință în orașele mari. Într-un cuvînt, „*această formă de asociație de întrajutorare*“ nu poate „avea în împrejurările actuale — și desigur nici într-un viitor apropiat — rolul principal în rezolvarea problemei de față“. Aceste asociații de construcții se mai află „în stadiul primelor începuturi, încă nedezvoltate“. „*Aceasta este valabil chiar și pentru Anglia*“ (p. 181).

Așadar: *capitaliștii nu vor*, iar *muncitorii nu pot*. Și cu aceasta am putea încheia această secțiune dacă n-ar fi absolut necesar să dăm unele lămuriri în ceea ce privește building societies engleze de mai sus, pe care burghezii de orientare Schulze-Delitzsch le prezintă mereu muncitorilor noștri drept model.

Aceste building societies nu sînt societăți muncitorești, și scopul lor principal nu este acela de a procura muncitorilor case proprii. Vom vedea că, dimpotrivă, aceasta se întîmplă foarte rar. Building societies sînt create în esență pentru speculă, cele mici, inițiale, nu mai puțin decît urmașele lor, mai mari. Într-o cîrciumă se adună — de obicei din inițiativa cîrciumarului,

unde au apoi loc adunările săptămânale — un număr de obișnuiți ai localului și prietenii lor, mici negustori, vânzători, comis-voiajori, mici patroni și alți mici burghezi, ici-colo și câte un mecanic sau alt muncitor aparținând aristocrației clasei sale, pentru a forma o asociație de construcții; de obicei mobilul imediat îl constituie faptul că cârciumarul a dibuit în vecinătate sau aiurea un teren care poate fi obținut la un preț relativ ieftin. Prin natura ocupației lor, majoritatea membrilor nu sînt legați de o anumită regiune; chiar și mulți dintre micii negustori și meșteșugari au în oraș numai prăvălia sau atelierul, nu și locuința; cine poate, preferă să locuiască în afara orașului plin de fum. Parcela este cumpărată și pe ea se construiesc atîtea cottages cîte încap. Creditul celor mai înstăriți face posibilă cumpărarea; cotizațiile săptămânale, precum și cîteva mici împrumuturi acoperă cheltuielile săptămânale pentru construcție. Membriilor care urmăresc obținerea unei case proprii li se atribuie, prin tragere la sorți, cîte un cottage pe măsură ce sînt terminate, iar sporul corespunzător de chirie amortizează prețul de cumpărare. Acele cottages care rămîn disponibile se închiriază sau se vînd. Dacă afacerile merg bine, asociația de construcții realizează o avere mai mare sau mai mică, care aparține membrilor atîta timp cît ei își plătesc cotizațiile și care din cînd în cînd sau la dizolvarea societății se împarte între ei. Aceasta este istoria a nouă din zece societăți de construcții engleze. Celelalte sînt societăți mai mari, create uneori sub pretexte politice sau filantropice, și care au întotdeauna în ultimă instanță drept scop principal să asigure economiilor *micii burghezii*, cu ajutorul unor speculații cu terenuri, un plasament ipotecar mai avantajos, cu o bună fructificare și perspectivă de dividende.

Pe ce fel de clienți contează aceste societăți ne arată prospectul uneia dintre cele mai mari, dacă nu chiar celei mai mari dintre ele. „Birkbeck Building Society, 29 and 30, Southampton Buildings, Chancery Lane“ din Londra, ale cărei venituri se ridică de la înființarea ei la peste 10.500.000 l.st. (70.000.000 de taleri) și care are la bancă, precum și plasate în efecte de stat peste 416.000 l. st., iar în prezent numără 21.441 de membri și deponenți, își face reclamă în felul următor:

„Cine nu cunoaște așa-numitul sistem trienal al fabricanților de pian, potrivit căruia oricine închiriază un pian pe trei ani devine la sfîrșitul acestui interval proprietarul lui? Înainte de introducerea acestui sistem, pentru oameni cu venituri reduse a cumpăra un pian bun sau o casă era aproape la fel de greu; se plătea an de an chirie pentru pian și se cheltuiau de două sau de trei ori mai mulți bani decît valoarea pianului. Dar ceea ce-i posibil cînd e vorba de un pian este posibil și cînd e vorba de o casă... Întrucît însă o casă costă mai mult decît un pian..., este nevoie de un timp mai îndelungat pentru a plăti prețul de cumpărare prin chirie. În consecință, directorii au ajuns la o înțelegere cu proprietarii de case din diferite cartiere ale Londrei și din suburbiile ei, în virtutea căreia ei pot oferi membrilor lui Birkbeck Building Society și altora spre alegere un mare număr de case în cele mai diferite cartiere. Sistemul pe care directorii intenționează să-l aplice este următorul: să închirieze casele pe termen de 12 ani și jumătate, după care, în cazul cînd s-a plătit chiria în mod regulat, casa devine proprietatea absolută a chiriașului, fără nici un fel de altă plată ulterioară... Chiriașul poate contracta casa și pe un termen mai scurt, la o chirie mai mare, sau pe un termen mai lung, la o chirie mai mică... *Oameni cu venituri limitate, funcționari comerciali, vânzători* și alții pot deveni de îndată independenți de orice proprietar, intrînd în rîndul membrilor lui Birkbeck

Este destul de limpede. Nici vorbă nu poate fi de muncitori, în schimb însă se vorbește despre oameni cu venituri limitate, funcționari comerciali, vânzători etc., și în plus se presupune că, de regulă, solicitanții *posedă deja un pian*. Într-adevăr, aici nici nu este vorba de muncitori, ci de mic-burghezi și de oameni care vor și *pot* să devină mic-burghezi, oameni ale căror venituri de regulă cresc treptat, deși în anumite limite, ca, de pildă, venitul funcționarilor comerciali și al celor cu profesii similare, pe câtă vreme venitul muncitorului, chiar dacă, în cazul cel mai bun, rămâne nominal același, în realitate scade pe măsură ce familia sa crește și sporesc nevoile ei. Într-adevăr, numai puțini muncitori pot, în mod excepțional, să facă parte din asemenea societăți. Pe de o parte, venitul lor este prea mic, pe de altă parte este prea nesigur, astfel încât nu-și pot lua angajamente pe timp de 12 ani și jumătate. Cei câțiva care fac excepție de la această regulă sînt fie muncitorii cei mai bine plătiți, fie supraveghetorii de fabrică. (*)

(*) Încă o mică completare cu privire în special la activitatea uniunilor de construcții londoneze. După cum se știe, aproape toate terenurile din Londra aparțin aproximativ unei duzine de aristocrați, printre care cei mai de vază sînt ducii de Westminster, de Bedford, de Portland etc. Aceștia au dat inițial în arendă diferite parcele pentru construcție pe termen de 99 de ani, după care interval de timp urmau să reintre în posesia parcelelor cu tot ce se află pe ele. Ei închiriază acum casele pe termene mai scurte, de pildă pe 39 de ani, cu un așa-numit repairing lease, potrivit căruia chiriașul este obligat să repună și să mențină casa în stare de locuit. După încheierea contractului, proprietarul terenului îl trimite pe arhitectul său și pe funcționarul de la serviciul de arhitectură (surveyor) din circumscripția respectivă să inspecteze casa și să stabilească reparațiile necesare. Acestea sînt adeseori radicale, comportînd pînă și reînnoirea întregii fațade, a acoperișului etc. După aceea chiriașul depune contractul de închiriere drept garanție la o uniune de construcție și primește de la aceasta banii necesari — pînă la 1.000 l.st., și chiar mai mult, la o chirie anuală de 130—150 l.st. — ca avans pentru lucrările de construcție pe care urmează să le execute pe cheltuiala sa. Aceste uniuni de construcții au devenit, așadar, o verigă importantă într-un sistem care are drept scop să reclădească mereu casele din Londra care aparțin marilor proprietari funciari aristocrați, fără nici un efort din partea acestora, și să le mențină în stare de locuit pe cheltuiala publicului. Și asta se numește o rezolvare pentru muncitori a problemei locuințelor! [Nota lui Engels la ediția din 1887.]

Oricine vede, de altfel, că bonapartiștii din orașul muncitoresc Mulhouse nu fac decît să imite în mod jalnic aceste societăți de construcții engleze mic-burgheze. Singura deosebire constă în aceea că bonapartiștii, în pofida ajutorului pe care-l primesc din partea statului, își înșală clienții într-o măsură mult mai mare decît. societățile de construcții. Condițiile lor sînt în genere mai puțin liberale decît cele uzuale în Anglia; în timp ce în Anglia nu numai că la fiecare vîrsămînt se adaugă întotdeauna dobînda și dobînda la dobînda, ci se și restituie integral, după un preaviz de o lună, fabricanții din Mulhouse bagă în buzunar dobînda și dobînda la dobînda și restituie numai suma efectiv depusă în monedă sunătoare. Și nimeni nu va fi mai surprins de această deosebire decît d-l Sax, în a cărui lucrare se găsesc toate acestea fără ca el să aibă habar.

Așadar nici întrajutorarea muncitorilor nu e de nici un folos. Rămîne ajutorul statului. Ce ne poate oferi d-l Sax în această privință? Trei remedii:

„În primul rînd, statul trebuie să aibă grijă să înlătore sau să îmbunătățească în mod corespunzător tot ceea ce în legislația și administrația sa ar fi de natură să agraveze, într-un fel sau altul, lipsa de locuințe care lovește în clasele muncitoare“ (p. 187).

Așadar: revizuirea legislației cu privire la construcția de locuințe și libertate pentru construcția de locuințe, astfel încît să se clădească mai ieftin. Dar în Anglia legislația cu privire la construcția de locuințe este redusă la minim, construcția de locuințe este liberă ca păsările cerului, și totuși lipsa de locuințe există. Cu toate acestea, acum se construiește în Anglia atît de ieftin, încît casele se clatină cînd trece o căruță, și zilnic se prăbușesc cîteva. Chiar ieri, 25 octombrie 1872, s-au prăbușit la Manchester dintr-o dată 6 case, rănind grav șase muncitori. Prin urmare nici aceasta nu ajută la nimic.

„În al doilea rînd, puterea de stat trebuie să împiedice ca diferite persoane, în individualismul lor mărginit, să propage aceste racile sau să le provoace din nou“.

Așadar: inspectarea din punct de vedere sanitar și edilitar a locuințelor muncitorești și împuternicirea autorităților de a evacua casele insalubre și dărăpănate, așa cum se procedează în Anglia din 1857. Dar cum s-a înfăptuit acest lucru în Anglia? Prima lege din 1855 (Nuisances Removal Act) a rămas „literă moartă“, după cum recunoaște însuși d-l Sax, la fel și a doua lege, din 1858 (Local Government Act) (p. 197). În schimb, d-l Sax, este de părere că cea de-a treia lege, Artisans Dwellings Act, care se referă numai la orașele cu peste 10.000 de locuitori, „constituie, desigur, o dovadă pozitivă a înaltei înțelegeri a parlamentului britanic pentru problemele sociale“ (p. 199), dar, în realitate, această afirmație nu constituie decît o nouă „dovadă pozitivă“ a totalei ignoranțe a d-lui Sax în „problemele“ engleze. Că, în genere, „în problemele sociale“ Anglia a luat-o mult înainte continentului este de la sine înțeles; ea este patria marii industrii moderne, acolo modul de producție capitalist a cunoscut o dezvoltare mai liberă și mai amplă; acolo consecințele acestui mod de producție se manifestă mai pregnant ca oriunde și de aceea și provoacă mai devreme ca oriunde o reacție în legislație. Cea mai bună dovadă o constituie legislația cu privire la reglementarea muncii în fabrici. Dar d-l Sax se înșală amarnic cînd crede că este de ajuns ca un act al parlamentului să capete putere de lege pentru a fi aplicat imediat în practică. Pentru nici o altă lege a parlamentului (poate numai cu excepția Workshops' Act-ului) aceasta nu este în mai mare măsură valabil decît pentru Local Government Act. Cu aplicarea acestei legi au fost însărcinate organele comunale, care aproape pe tot cuprinsul Angliei sînt focare notorii de corupție de tot felul, de nepotism și jobbery (*)

(*) Jobbery înseamnă avantajul tras dintr-o funcție publică de un funcționar în folosul său personal sau al familiei sale.

Dacă, de pildă, directorul general al telegrafului de stat dintr-o țară devine asociatul camuflat al unei fabrici de hîrtie, îi furnizează

acesteia lemn din pădurile sale și comandă apoi de la această fabrică hîrtia necesară birourilor telegrafice, avem de-a face cu un job, ce-i drept nu prea mare, dar destul de frumușel, întrucît denotă o adîncă cunoaștere a principiilor jobbery; așa cum și era de la sine înțeles și de așteptat în timpul lui Bismarck. (În textul apărut în „Volksstaat“, fraza se termină cu cuvîntul jobbery. — Nota red.) [Nota lui Engels.]

Agenții acestor organe comunale, care ocupă posturile respective datorită a tot felul de considerente de familie, fie că nu sînt capabili, fie că nu sînt dispuși să pună în aplicare asemenea legi sociale, deși tocmai în Anglia funcționarii publici însărcinați cu elaborarea și aplicarea legislației sociale se disting de cele mai multe ori printr-o deosebită scrupulozitate — cu toate că nu în aceeași măsură ca acum 20—30 de ani. În consiliile comunale, proprietarii de case insalubre și dărăpănate sînt aproape pretutindeni reprezentați, direct sau indirect. Faptul că consilierii comunali sînt aleși pe circumscripții mici face ca ei să depindă de interesele și influențele locale cele mai meschine; nici un consilier comunal care vrea să fie reales nu poate risca să voteze pentru aplicarea acestei legi în circumscripția sa electorală. Se înțelege, prin urmare, cu cîtă împotrivire au primit aproape pretutindeni autoritățile locale această lege și că pînă acum ea a fost aplicată numai în cazurile cele mai flagrante, dar și atunci de cele mai multe ori numai după izbucnirea unei epidemii, cum s-a întîmplat anul trecut la Manchester și Salford, cînd a bîntuit epidemia de vărsat. Pînă acum sesizările adresate Ministerului de Interne erau eficiente numai în asemenea cazuri; de altfel principiul oricărui guvern *liberal* din Anglia este să propună legi în vederea unor reforme sociale numai atunci cînd se vede silit de împrejurări, iar pe cele existente, pe cît posibil, să nu le aplice. Această lege, ca și multe altele din Anglia, este importantă numai prin faptul că în mîinile unui guvern condus de muncitori sau asupra căruia muncitorii exercită o presiune puternică și care în fine ar aplica-o realmente, ea ar deveni o armă puternică, capabilă să facă o breșă în actualele rînduiri sociale.

„În al treilea rînd“, după părerea d-lui Sax, puterea de stat trebuie „să pună în aplicare în modul cel mai cuprinzător toate măsurile pozitive care-i stau la dispoziție pentru a remedia lipsa de locuințe existentă“.

Cu alte cuvinte, puterea de stat trebuie să construiască cazărmi, „adevărate clădiri-model“ pentru „funcționarii și slujbașii“ ei „inferiori“ (dar aceștia nu sînt muncitori!), și „să acorde... unor întreprinderi comunale, unor societăți, precum și unor persoane particulare împrumuturi care să servească la îmbunătățirea locuințelor claselor muncitoare“ (p. 203), așa cum se procedează în Anglia potrivit lui Public Works Loan Act și cum a făcut Ludovic Bonaparte la Paris și Mulhouse. Dar Public Works Loan Act există de asemenea doar pe hîrtie, guvernul pune la dispoziția comisarilor maximum 50.000 l.st, adică mijloacele pentru construirea a cel mult 400 de cottages, adică în 40 de ani 16.000 de cottages sau locuințe pentru cel mult 80.000 de oameni — o picătură într-un ocean! Admițînd chiar că după 20 de ani mijloacele comisiei s-ar dubla prin restituirea împrumuturilor, și deci în următorii 20 de ani s-ar construi

locuințe pentru alte 40.000 de oameni, tot ar însemna doar o picătură într-un ocean. Și deoarece un cottage nu durează în medie decât 40 de ani, după trecerea acestor 40 de ani cele 50.000 sau 100.000 l.st. în numerar vor trebui anual cheltuite pentru înlocuirea celor mai vechi cottages care s-au ruinat. Asta numește d-l Sax la p. 203: aplicarea justă și „în modul cel mai cuprinzător“ a principiului! Și cu această mărturisire că nici măcar în Anglia statul nu a îndeplinit „în modul cel mai cuprinzător“ aproape nimic, d-l Sax își încheie cartea, debitînd încă o predică moralizatoare la adresa tuturor celor interesați (*).

(*) În ultimul timp, în legile promulgate de parlamentul englez, prin care se acordă autorităților edilitare din Londra dreptul de expropriere în scopul deschiderii unor noi străzi, se ține oarecum seama de muncitorii rămași fără adăpost în urma acestei măsuri, prevăzîndu-se ca noile clădiri să fie în așa fel construite, încît să poată adăposti în ele acele categorii ale populației care pînă atunci locuiseră aici. De aceea se construiesc case mari de raport cu cîte cinci, șase etaje pentru muncitori, pe terenurile cele mai proaste, satisfăcînd astfel litera legii. Rămîne de văzut dacă această inovație cu totul neobișnuită și străină muncitorilor se va dovedi potrivită, avînd în vedere condițiile vechii Londre. În cel mai bun caz însă, abia dacă va putea fi cazat astfel un sfert din muncitorii rămași realmente fără adăpost în urma noilor sistematizări. [Nota lui Engels la ediția din 1887.]

Este clar ca lumina zilei că statul actual nu poate și nici nu vrea să remedieze calamitățile legate de lipsa de locuințe. Statul nu este altceva decât totalitatea puterii organizate a claselor avute, a proprietarilor funciari și a capitaliștilor, îndreptată împotriva claselor exploatate, a țărănilor și muncitorilor. Ceea ce nu vrea fiecare capitalist în parte (și numai despre aceștia este vorba aici, deoarece și proprietarul funciar implicat acționează înainte de toate în calitatea sa de capitalist) nu vrea nici statul capitaliștilor. Prin urmare, dacă *fiecare* capitalist în parte, deși deplînge lipsa de locuințe, abia catadicsește să atenueze superficial consecințele ei cele mai înspăimîntătoare, fără îndoială că nici capitalistul *colectiv*, statul, nu va face mai mult. El va avea cel mult grijă ca gradul uzual de atenuare superficială să fie deopotrivă aplicat pretutindeni. Am văzut de altfel că așa se și întîmplă.

Ni se poate obiecta însă că în Germania nu stăpînesc încă burghezii, că în Germania statul mai este încă într-o anumită măsură o putere independentă care plutește deasupra societății și care tocmai de aceea reprezintă interesele întregii societăți, și nu pe acelea ale unei singure clase. Un *asemenea* stat poate, cică, să realizeze ceea ce nu poate realiza un stat burghez; de la el ne putem aștepta și pe tărîm social la cu totul altceva.

Acesta este limbajul reacționarilor. În realitate, și în Germania, statul, în forma în care există, este produsul necesar al bazei sociale din care a izvorît. În Prusia — și Prusia are astăzi rolul hotărîtor — există, alături de o nobilime latifundiară încă puternică, o burghezie relativ tînă și mai ales foarte lașă, care pînă acum nu a cucerit nici puterea politică directă, ca în Franța, nici pe cea mai mult sau mai puțin indirectă, ca în Anglia. Alături de cele două clase

există însă un proletariat, al cărui număr sporește cu repeziciune, un proletariat foarte dezvoltat din punct de vedere intelectual și pe zi ce trece tot mai organizat. Prin urmare, alături de condiția fundamentală a vechii monarhii absolute: echilibrul dintre nobilimea latifundiară și burghezie, găsim aici condiția fundamentală a bonapartismului modern: echilibrul dintre burghezie și proletariat. Dar ca și în vechea monarhie absolută, în monarhia modernă bonapartistă adevărata putere de stat se află în mâinile unei caste distincte de ofițeri și funcționari, care în Prusia se recrutează în parte din propriile ei rînduri, în parte din mica nobilime, în care titlul se moștenește în baza dreptului de primogenitură, mai rar din marea nobilime, și într-o foarte mică măsură din rîndurile burgheziei. Independența acestei caste, care pare să stea în afara și, ca să zicem așa, deasupra societății, dă statului o aparență de independență față de societate.

Forma de stat care s-a dezvoltat ca o consecință necesară în Prusia (și, după exemplul ei, în noul Imperiu german) din aceste rînduiri sociale contradictorii este un constituționalism aparent; această formă de stat reprezintă atât actuala formă de descompunere a vechii monarhii absolute, cât și forma de existență a monarhiei bonapartiste. În Prusia acest constituționalism aparent n-a făcut decît să camufleze și să înlesnească din 1848 și pînă în 1866 procesul de putrefacție lentă a monarhiei absolute. Dar de la 1866 încoace, și mai ales de la 1870, transformarea rînduiriilor sociale și totodată descompunerea vechiului stat se desfășoară în văzul tuturor și în proporții tot mai uriașe. Dezvoltarea rapidă a industriei și mai ales a escrocheriilor de bursă a antrenat toate clasele stăpînitoare în vîltoarea speculațiilor. Corupția în stil mare, importată în 1870 din Franța, se dezvoltă cu o nemaipomenită repeziciune. Strousberg și Pereire își întind mîna. Miniștri, generali, principii și conți se întrec în afaceri de bursă cu cei mai versați speculanți de bursă evrei, iar statul sancționează egalitatea speculanților de bursă, conferindu-le în masă titlul de baron. Pentru nobilimea rurală, care de mult se ocupă cu industrializarea sfeclei de zahăr și distilarea spiritului, s-au dus timpurile bune de altădată; numele lor abundă pe listele de directori ale tuturor societăților pe acțiuni fie solide, fie șubrede. Birocrația manifestă din ce în ce mai puțin interes pentru delapidare ca unic mijloc de rotunjire a salariului; ea lasă statul în plata domnului și vînează posturile mult mai rentabile din administrația întreprinderilor industriale; cei care mai rămîn în slujba statului urmează exemplul superiorilor lor, speculează la bursă sau „participă“ la societățile de căi ferate etc. Sîntem chiar îndreptățiți să presupunem că și sublocotenenții sînt amestecați în unele speculații. Într-un cuvînt, descompunerea tuturor elementelor vechiului stat, transformarea monarhiei absolute în monarhie bonapartistă este în plină desfășurare, și la proxima mare criză comercială și industrială se vor prăbuși nu numai escrocheriile actuale, dar și vechiul stat prusian (*).

(*) Ceea ce menține încă și azi, în 1886, statul prusian și baza sa — alianța dintre marea proprietate funciară și capitalul industrial, pecetluită de tarifele vamale protecționiste — este exclusiv

teama de proletariat, care din 1872 a crescut enorm atît ca număr cît și din punctul de vedere al conștiinței sale de clasă. [Nota lui Engels la ediția din 1887.]

Și de la acest stat, ale cărui elemente neburgheze se burghezesc pe zi ce trece tot mai mult, să așteptăm rezolvarea „problemei sociale“ sau chiar și numai a problemei locuințelor? Dimpotrivă, în toate problemele economice statul prusian cade tot mai mult sub influența burgheziei; și dacă de la 1866 încoace legislația în domeniul economic nu a fost adaptată în și mai mare măsură intereselor burgheziei ca pînă acum, a cui este vina? Mai ales a burgheziei înseși, care, în primul rînd, este prea lașă pentru a-și susține în mod energic revendicările și care, în al doilea rînd, se împotrivește oricărei concesi de îndată ce aceasta ar însemna în același timp o nouă armă în mîna proletariatului amenințător. Iar dacă puterea de stat, adică Bismarck, încearcă să-și organizeze un proletariat care să-i stea la dispoziție și cu ajutorul căruia să frîneze activitatea politică a burgheziei, ce altceva este aceasta decît un inevitabil și bine cunoscut tertip bonapartist care față de muncitori te obligă doar la cîteva fraze binevoitoare și cel mult la ajutorul minimal al statului de genul celui acordat de Ludovic Bonaparte societăților de construcții?

Întrebuițarea dată miliardelor franceze, care au mai acordat un scurt termen de grație independenței mașinii de stat prusiene față de societate, dovedește cel mai bine la ce se pot aștepta muncitorii din partea statului prusian. A fost oare întrebuițat un singur taler din aceste miliarde pentru a da adăpost familiilor de muncitori din Berlin care fuseseră zvîrlite în stradă? Dimpotrivă. O dată cu venirea toamnei, statul a dispus să se dărîme și cele cîteva barăci mizerabile care le serviseră în timpul verii drept refugiu. Cele cinci miliarde au pornit destul de repede pe drumul cel fără de întoarcere, transformîndu-se în fortificații, tunuri și soldați; și, în pofida lui Wagner-glumă proastă, în pofida conferințelor la Stieber cu Austria, muncitorii germani nu vor primi din aceste miliarde nici măcar atît cît le-a dat Ludovic Bonaparte muncitorilor francezi din milioanele pe care le-a furat Franței.

III

În realitate, burghezia are o singură metodă de a rezolva în maniera ei problema locuințelor, și anume în așa fel încît rezolvarea să renască mereu problema. Această metodă se numește „*Hausmann*“.

Prin „Hausmann“ înțeleg aici nu numai metoda specific bonapartistă a lui Hausmann la Paris de a deschide prin mijlocul cartierelor muncitorești, în care casele sînt înghesuite una în alta, străzi lungi, drepte și largi, avînd de o parte și de alta clădiri mari și luxoase, urmărindu-se astfel, pe lîngă scopul strategic de a îngreua lupta de baricade, și crearea în ramura construcțiilor a unui proletariat, specific bonapartist, dependent de guvern, precum și transformarea Parisului într-un oraș de lux prin excelență. Prin „Hausmann“ înțeleg practica generalizată de a face breșe în cartierele muncitorești, în special în cele centrale din marile noastre orașe, fie din considerente de ordin sanitar sau urbanistic, fie ca urmare a cererii de mari localuri comerciale situate central sau dictate de nevoile circulației, ca, de pildă, căi ferate, străzi etc. Indiferent de cauze, rezultatul este pretutindeni același: dispar cele mai respingătoare ulițe și ulicioare, în timp ce burghezia își ridică singură osanale pentru acest succes nemaipomenit, deși... ele reapar de îndată în altă parte, adesea chiar în imediată apropiere.

În „Lage der arbeitenden Klasse in England“ am făcut o descriere a orașului Manchester așa cum arăta în 1843 și 1844. De atunci, datorită căilor ferate care trec prin mijlocul orașului, datorită deschiderii unor noi străzi și construirii de mari clădiri publice și particulare, în unele din cele mai mizere cartiere descrise de mine situația s-a ameliorat, ele au devenit mai aerisite, mai degajate, iar altele au dispărut cu totul; totuși multe cartiere — în pofida controlului serviciului sanitar, care de atunci a fost intensificat — se mai află și acum în aceeași stare proastă sau mai proastă. În schimb, datorită enormei extinderi a orașului, a cărui populație a crescut între timp cu mai bine de jumătate, unele cartiere altădată aerisite și curățate au ajuns acum să aibă casele tot atît de înghesuite unele într-altele, să fie tot atît de murdare și de supraaglomerate ca și cartierele cele mai rău famate de atunci. Ajunge un singur exemplu: în lucrarea mea am descris la p. 80 și urm. un grup de case așezat în valea râului Medlock, cunoscut sub numele de Mica Irlandă (Little Ireland), care de ani de zile constituia pata rușinoasă a Manchesterului. Mica Irlandă a dispărut de mult; în locul ei se ridică acum, pe un fundament înalt, o gară; burghezia se fălea cu definitivă dispariție a Micii Irlande, prezentînd-o ca pe o mare victorie. Dar iată că vara trecută s-a produs o inundație cumplită, așa cum în genere, din motive lesne de înțeles, rîurile îndiguite din marile noastre orașe provoacă pe an ce trece inundații tot mai mari. S-a văzut cu acest prilej că Mica Irlandă nu a dispărut nicidecum, ci că a fost numai mutată de pe partea sudică a Oxford Road-ului pe cea nordică și că este încă în plină floare. Să auzim ce spune „Manchester Weekly Times“, ziarul burgheziei radicale din Manchester, în numărul său din 20 iulie 1872:

„Să sperăm că nenorocirea care a lovit sîmbăta trecută locuitorii din valea Medlockului va avea o urmare fericită: aceea de a atrage atenția opiniei publice asupra încălcării flagrante a tuturor legilor igienei, tolerată de atîta timp sub ochii funcționarilor comunali și ai comisiei sanitare comunale. Un articol vehement publicat în ziarul nostru de ieri a dezvăluit, și încă nu în suficientă măsură, starea rușinoasă a cîtorva locuințe, situate la subsol, de pe Charles Street și Brook Street care au fost inundate. O anchetă amănunțită într-una din curțile menționate în

articolul de mai sus ne permite să confirmăm toate informațiile date și să declarăm că locuințele de la subsol din această curte ar fi trebuit de mult evacuate, mai bine zis nu trebuiau niciodată tolerate ca locuințe omenești. Squire's Court, la întretăierea lui Charles Street cu Brook Street, se compune din șapte-opt case de locuit, peste care cineva poate să treacă zi de zi, chiar și în punctul cel mai de jos al Brook Street-ului, sub viaductul de cale ferată, fără să bănuiască măcar că sub el, în adâncime, locuiesc ființe omenești în văgăuni. Curtea este ascunsă privirilor trecătorilor, fiind accesibilă numai acelor pe care mizeria îi silește să caute un adăpost în izolarea ei de moonînt. Chiar atunci cînd apele, de obicei liniștite, încătușate de stăvilare, ale Medlockului nu depășesc nivelul lor obișnuit, podeaua acestor locuințe abia dacă se află la cîțiva țoli deasupra nivelului apei; orice ploaie torențială poate provoca revărsarea apei infecte din haznalele sau din canalele de scurgere, otrăvind casele cu emanațiile pestilențiale care rămîn ca amintire în urma oricărei inundații... Squire's Court se află sub nivelul pivnițelor nelocuite ale caselor de pe Brook Street..., cu 20 de picioare sub nivelul străzii, iar apa pestilențială care sîmbătă s-a revărsat din haznale a ajuns pînă la acoperișuri. Știam acest lucru și de aceea ne-am așteptat să găsim curtea nelocuită sau să întîlnim acolo doar organele sanitare, pentru a curăța și dezinfecța zidurile împutite. Cînd colo, în locuința de la subsol a unui bărbier am găsit un om ocupat... să încarce pe o roabă o grămadă de gunoi putrezit care zăcea într-un ungher. Bărbierul, al cărui subsol fusese oarecum curățat, ne-a trimis la un șir de locuințe situate și mai jos, despre care ne-a spus că, dacă ar ști să scrie, s-ar adresa ziarelor, insistînd ca ele să fie evacuate. Astfel am ajuns în cele din urmă la Squire's Court, unde am găsit o irlandeză frumușică, cu o înfățișare sănătoasă, care spăla de zor niște rufe. Ea și bărbatul ei, paznic de noapte la o întreprindere particulară, locuiau de șase ani în această curte și aveau o familie numeroasă... În casa pe care tocmai o părăsiseră, apa se ridicase pînă la acoperiș, geamurile se spărseseră, mobila era distrusă. Locatarul ne-a povestit că reușea să înlătore mirosul insuportabil din casă numai văruiind-o la fiecare două luni... În curtea interioară, în care reporterul nostru a pătruns abia acum, el a găsit trei case lipite de cele descrise mai sus, dintre care două erau locuite. Acolo duhoarea era atît de îngrozitoare, încît și celui mai sănătos om i se făcea rău după cîteva minute... Această vizuină respingătoare era locuită de o familie de șapte persoane, care, în seara de joi (prima zi a inundației) au dormit cu toții în casă. Sau, mai bine zis, cum a rectificat femeia, nu au dormit, deoarece atît ea cît și bărbatul ei au vomitat toată noaptea din cauza duhoarei. Sîmbătă au fost nevoiți să-și scoată copiii trecînd prin apa care le ajungea pînă la piept. După părerea ei, această cocină nici pentru porci nu era bună, dar o închiriaseră din cauza chiriei ieftine — un șiling și jumătate (15 groși) pe săptămînă —, deoarece, în ultimul timp bărbatul ei, îmbolnăvindu-se, a fost adesea șomer. Curtea și locatarii îngrămădiți acolo ca într-un mormînt prematur făceau impresia unei mizerii extreme. De altfel trebuie să arătăm că, după constatările noastre, Squire's Court nu este decît o copie — poate puțin exagerată — a multor altor încăperi din acest cartier, a căror existență comisia noastră sanitară nu o poate justifica cu nimic. Și dacă se va îngădui și pe viitor ca aceste încăperi să fie locuite, comisia își asumă o grea răspundere, iar cei din jur se expun primejdiei unor epidemii, asupra gravității cărora nu mai este nevoie să insistăm“.

Iată un exemplu grăitor de felul cum burghezia rezolvă în practică problema locuințelor. Focarele de molime, văgăunile și cocinele cele mai infecte, în care modul de producție capitalist îi închide pe muncitorii noștri noapte de noapte, nu sînt distruse, ci numai — *mutate!* Aceeași necesitate economică care le-a dat naștere într-un loc le dă naștere și într-altul. Și atîta timp cît va dăinui modul de producție capitalist, este o nerozie să încerci să rezolvi în mod izolat problema locuințelor sau oricare altă problemă socială care afectează soarta muncitorilor. Rezolvarea constă numai în înlăturarea modului de producție capitalist, în însușirea de către clasa muncitoare însăși a tuturor mijloacelor de subzistență și de muncă.

Treia Secțiune

Încă o dată despre Proudhon și problema locuințelor

I

În nr. 86 al ziarului „Volksstaat“, A. Mülberger recunoaște că el este autorul articolelor criticate de mine în nr. 51 și urm. ale acestei publicații. În răspunsul său, el îmi face atâtea reproșuri și denaturează în așa măsură toate punctele de vedere în problema de care este vorba, încît, vrînd-nevrînd, sînt silit să-i răspund. Voi încerca să dau un caracter de interes general ripostei mele, care, spre regretul meu, trebuie să se desfășoare în mare măsură pe tărîmul polemicii personale impuse mie de Mülberger și să dezvolt încă o dată, pe cît posibil mai limpede ca înainte, tezele esențiale, cu riscul ca Mülberger să-mi reproșeze iarăși că toate acestea „nu conțin în esență nimic nou, nici pentru el, nici pentru ceilalți cititori ai ziarului «Volksstaat»“.

Mülberger se plînge de forma și conținutul criticii mele. Cît privește forma, este suficient să obiectez că pe atunci nici nu știam cine este autorul articolelor respective. Despre o „păreră preconcepută“ în ceea ce privește persoana autorului nu putea fi, așadar, vorba; nu neg însă că am avut o „păreră preconcepută“ despre rezolvarea problemei locuințelor așa cum este expusă în acele articole, întrucît o cunoșteam de mult din lucrările lui Proudhon și-mi formasem de mult o părere precisă în această privință.

Asupra „tonului“ criticii mele nu vreau să polemizez cu amicul Mülberger. Cînd faci de atîta timp parte din mișcare ca mine, ți se cam îngroașă pielea și nu te mai rănesc atacurile, încît presupui că același lucru se întîmplă și cu alții. Pentru a-l satisface pe Mülberger, voi încerca de astă dată să adaptez „tonul“ meu sensibilității epidermei sale.

Mülberger se plînge mai ales de faptul că l-am făcut proudhonist, și se jură că nu-i adevărat. Trebuie să-i dau, firește, crezare; voi dovedi însă că articolele cu pricina — și numai

de ele m-am ocupat — nu conțin altceva decât proudhonism pur.

Dar și pe Proudhon îl critic, după părerea lui Mülberger, cu totul pe nedrept și „în mod ușuratic“:

„Teoria despre mic-burghezul Proudhon a devenit la noi, în Germania, o dogmă curentă, pe care mulți o propovăduiesc chiar fără a fi citit măcar un rînd scris de el“.

La regretul meu că muncitorii de limbă romanică nu au avut de 20 de ani altă hrană spirituală decît lucrările lui Proudhon, Mülberger răspunde că pentru muncitorii de limbă romanică „principiile formulate de Proudhon au constituit aproape pretutindeni sufletul mișcării“. Trebuie să contest acest lucru. În primul rînd, „sufletul“ mișcării muncitorești nu-l constituie; nicăieri „principiile“, ci pretutindeni dezvoltarea mării industrii și efectele ei, acumularea și concentrarea capitalului, pe de o parte, și a proletariatului, pe de altă parte. În al doilea rînd, nu este adevărat că așa-numitele „principii“ ale lui Proudhon au la muncitorii de limbă romanică rolul hotărîtor pe care li-l atribuie Mülberger, că „principiile anarhiei, de l'Organisation des forces économiques et de la Liquidation sociale etc. au devenit la ei... adevărații promotori ai mișcării revoluționare“. Fără a mai vorbi de Spania și de Italia, unde panaceele proudhoniste au dobîndit o oarecare influență numai în forma și mai stîlcită pe care le-a dat-o Bakunin, pentru oricine cunoaște mișcarea muncitorească internațională este un fapt notoriu că în Franța proudhoniștii formează o sectă puțin numeroasă, în timp ce masele muncitorești nu vor să știe nimic de planul de reforme sociale elaborat de Proudhon sub titlul „Liquidation sociale și Organisation des forces économiques“. Aceasta s-a vădit, între altele, în timpul Comunei. Deși atunci numărul celor care reprezentau proudhonismul era mare, nu s-a făcut totuși nici cea mai vagă încercare de a se lichida vechea societate sau de a se organiza forțele economice potrivit propunerilor lui Proudhon. Dimpotrivă. Spre marea cinste a Comunei „sufletul“ tuturor măsurilor ei economice nu l-au constituit principiile, ci simpla necesitate practică. Iată de ce aceste măsuri — desființarea muncii de noapte în brutării, interzicerea amenzilor în fabrici, confiscarea fabricilor și atelierelor închise și trecerea lor în mîinile asociațiilor de muncitori — nu au fost nicidecum măsuri în spiritul lui Proudhon, ci în cel al socialismului științific german. Singura măsură socială pe care au impus-o proudhoniștii a fost aceea de a nu se confisca Banca Franței, ceea ce a dus în parte la căderea Comunei. Tot astfel, așa-numiții blanquiști, de îndată ce au încercat să se transforme din revoluționari exclusiv politici într-o fracțiune muncitorească socialistă cu un program precis — ca în manifestul „Internaționala și revoluția“, lansat de emigranții blanquiști din Londra —, n-au proclamat „principiile“ planului lui Proudhon pentru salvarea societății, ci au proclamat, aproape textual, concepțiile socialismului științific german despre necesitatea activității politice a proletariatului și a dictaturii lui ca formă de trecere la desființarea claselor și, o dată cu acestea, a statului, așa cum au fost formulate încă în „Manifestul Comunist“ și repetate de atunci de nenumărate ori. Și dacă Mülberger atribuie

desconsiderarea lui Proudhon de către germani faptului că aceștia nu înțeleg în suficientă măsură mișcarea din țările romanice „pînă la Comuna din Paris“, atunci să citeze ca dovadă a acestei înțelegeri insuficiente vreo lucrare a unui scriitor de limbă romanică care să fi interpretat și prezentat Comuna măcar pe departe atît de just ca „Adresa Consiliului General al Internaționalei cu privire la războiul civil din Franța“, scrisă de germanul Marx.

Singura țară în care mișcarea muncitorească se află sub influența directă a „principiilor“ proudhoniste este Belgia, și tocmai de aceea mișcarea muncitorească din Belgia ajunge, după cum spune Hegel, „de la nimic, prin nimic, la nimic“.

Dacă consider o nenorocire faptul că, direct sau indirect, de 20 de ani muncitorii de limbă romanică n-au avut altă hrană spirituală afară de Proudhon, eu nu văd această nenorocire în dominația absolut mitică a formulei proudhoniste de reformă, numită de Mülberger „principii“, ci în faptul că critica economică făcută de ei societății actuale a fost contaminată de formulările cu totul greșite ale lui Proudhon, iar activitatea lor politică — compromisă de influențe proudhoniste. La întrebarea cine „stă mai mult în revoluție“ — „muncitorii de limbă romanică proudhonizați“ sau cei germani, care, în orice caz, înțeleg infinit mai bine socialismul științific german decît îl înțeleg cei de limbă romanică pe Proudhon al lor — vom putea răspunde abia după ce vom ști ce înseamnă „a sta în revoluție“. Am auzit expresii ca „a sta la dreapta domnului, a sta ca în sînul lui Avraam“ etc. Dar „a sta“ în revoluție, cea mai violentă dintre mișcări? Este oare „revoluția“ o religie dogmatică în care trebuie să crezi?

Apoi Mülberger îmi reproșează că, contrar celor exprimate textual în lucrarea sa, eu aș fi afirmat că el consideră problema locuințelor ca fiind o problemă exclusiv muncitorească.

De astă dată Mülberger are într-adevăr dreptate. Am trecut cu vederea pasajul respectiv. L-am trecut cu vederea într-un mod de neiertat, căci acest pasaj este unul dintre cele mai semnificative pentru întreaga tendință a lucrării lui. Mülberger spune, într-adevăr, textual:

„Deoarece ni s-a adus atît de des reproșul *ridicol* că ducem o *politică de clasă*, că tindem spre o dominație de clasă etc., subliniem categoric din capul locului că problema locuințelor nu privește nicidecum exclusiv proletariatul, ci, *dimpotrivă*, ea interesează *în mod cu totul deosebit* *clasa de mijloc propriu-zisă*, pe micii meșteșugari, mica burghezie, întreaga funcționărimă... Problema locuințelor este tocmai acel punct al reformelor sociale care pare mai indicat decît oricare altul să dezvăluie *absoluta identitate organică dintre interesele proletariatului*, pe de o parte, și cele *ale claselor de mijloc propriu-zise* ale societății, pe de altă parte. Clasele de mijloc suferă tot atît de mult, *poate chiar mai mult* decît proletariatul de pe urma poverii apăsătoare a locuințelor cu chirie... Clasele de mijloc propriu-zise ale societății se află astăzi în fața problemei dacă... vor avea forța necesară... ca în alianță cu partidul muncitoresc, plin de vigoare tinerească și energie, să ia parte la procesul de transformare al societății, *de ale cărui binefaceri ele vor profita în primul rînd*“.

Așadar, amicul Mülberger constată aici următoarele:

1. „Noi“ nu ducem o „politică de clasă“ și nu tindem spre o „dominație de clasă“. Dar Partidul muncitoresc social-democrat german, tocmai *pentru că este un partid muncitoresc*, duce în mod necesar o „politică de clasă“, politica clasei muncitoare. Întrucît orice partid politic tinde să cucerească dominația în stat, Partidul muncitoresc social-democrat german tinde și el în mod inevitabil la dominația sa, la dominația clasei muncitoare, deci la o „dominație de clasă“. De altfel, *orice* partid cu adevărat proletar, începînd cu cartiștii englezi, a considerat întotdeauna politica de clasă, organizarea proletariatului ca partid politic independent, ca o primă condiție, iar dictatura proletariatului ca țintă imediată a luptei. Declarînd că acest lucru este „ridicol“, Mülberger se situează în afara mișcării proletare și se dovedește a fi socialist mic-burghez.

2. Problema locuințelor are avantajul de a nu fi o problemă exclusiv muncitorească, ci o problemă care „interesează în mod cu totul deosebit“ mica burghezie, deoarece „clasele de mijloc propriu-zise suferă din pricina lipsei de locuințe tot atît de mult, sau poate chiar mai mult“ decît proletariatul. Cine declară că mica burghezie suferă, fie și numai într-o singură privință, „poate chiar mai mult decît proletariatul“, n-are dreptul să se plîngă dacă este considerat socialist mic-burghez. Are deci Mülberger motive să fie nemulțumit atunci cînd spun:

„De aceste suferințe ale clasei muncitoare, comune și altor clase, mai ales micii burghezii, se ocupă cu predilecție socialismul mic-burghez, al cărui exponent este și Proudhon. Prin urmare, nu întîmplător proudhonistul nostru german se agață în primul rînd de problema locuințelor, care, așa cum am văzut, nu este nicidecum o problemă exclusiv muncitorească“.

3. Între interesele „claselor de mijloc propriu-zise ale societății“ și interesele proletariatului există o „absolută identitate organică“, și nu proletariatul, ci aceste clase de mijloc propriu-zise „vor profita în primul rînd“ de „binefacerile“ iminentului proces de transformare a societății.

Așadar, muncitorii vor înfăptui iminenta revoluție socială „în primul rînd“ în interesul mic-burghezilor. Apoi mai există și o absolută identitate organică între interesele mic-burghezilor și ale proletariatului. Dacă interesele mic-burghezilor sînt organic identice cu acelea ale muncitorilor, atunci și interesele muncitorilor sînt organic identice cu cele ale mic-burghezilor. Așadar, în mișcare punctul de vedere mic-burghez este tot atît de îndreptățit ca și cel proletar. Iar susținerea acestei îndreptățiri identice este tocmai ceea ce numim socialism mic-burghez.

Mülberger este deci absolut consecvent cînd, la p. 25 a broșurii, proslăvește „mica producție“ ca pe „adevăratul *pilon* al societății“, „pentru că prin însăși natura ei reunește cei trei factori: munca — cîștigul — proprietatea, și pentru că prin reunirea acestor trei factori ea nu îngreădește în nici un fel posibilitatea de dezvoltare a individului“; și cînd reproșează industriei moderne mai ales faptul că distruge această pepinieră de oameni normali și „transformă o *clasă* viguroasă, care se reproduce mereu, într-o *ceată* de oameni inconștienți, care nu știe încotro

să-și îndrepte privirea înspăimântată“. Mic-burghezul este deci pentru Mülberger omul-model, iar mica producție modul de producție model. L-am defăimat, oare, când l-am categorisit printre socialiștii mic-burghezi?

Deoarece Mülberger nu vrea să răspundă pentru Proudhon, ar fi de prisos să ne mai oprim aici asupra faptului că planurile de reformă ale lui Proudhon au drept scop să transforme pe toți membrii societății în mic-burghezi și în țărani cu gospodărie mică. Tot atât de inutil ar fi să ne ocupăm mai pe larg de pretinsa identitate dintre interesele mic-burghezilor și cele ale muncitorilor. Ceea ce era necesar s-a spus încă în „Manifestul Comunist“.(ediția din Leipzig din 1872, p. 12 și 21).

Astfel, rezultatul analizei noastre este că alături de „mitul despre mic-burghezul Proudhon“ apare realitatea despre mic-burghezul Mülberger.

II

Ajungem acum la un punct principal. Am reproșat articolelor lui Mülberger că, după maniera lui Proudhon, ele denaturează relațiile economice prin transpunerea lor într-un limbaj juridic.

Pentru exemplificare am luat următoarea frază a lui Mülberger:

„Casa odată construită servește ca *titlu veșnic* asupra unei anumite fracțiuni a muncii sociale, deși valoarea reală a casei a fost de mult plătită cu vîrf și îndesat proprietarului sub formă de chirie. Așa se face că o casă construită, bunăoară, acum 50 de ani a acoperit în acest răstimp, prin venitul realizat din chirie, de 2, 3, 5, 10 ori etc. prețul de cost inițial“.

Mülberger se plînge acum:

„Această *constatare simplă și lucidă a unui fapt* îl determină pe Engels să mă dăscălească, susținînd că ar fi trebuit să explic *cum* devine casa un „titlu“, ceea ce depășește cu totul cadrul temei mele... Una este a *descrie* și alta a *explica*. Dacă repet după Proudhon că viața economică a societății trebuie să fie pătrunsă de o *idee de drept*, prin aceasta eu *descriu* societatea actuală ca pe o societate în care lipsește, dacă nu orice idee de drept, în orice caz *ideea de drept a revoluției*, fapt pe care Engels însuși îl va admite“.

Să ne oprim mai întîi la casa odată construită. Casa închiriată aduce, sub formă de chirie, celui care a construit-o, rentă funciară, cheltuieli de reparații și dobîndă la capitalul

investit în construcție, inclusiv profitul respectiv, iar, după împrejurări, chiria plătită în decursul timpului se poate ridica la o sumă care depășește de două, de trei, de cinci, de zece ori prețul de cost inițial. Aceasta este, amice Mülberger, „constatarea simplă și obiectivă“, a „faptului“, care are un caracter *economic*; și dacă vrem să știm cum „se face“ că el există, atunci trebuie să efectuăm cercetarea în domeniul economic. Să privim deci faptul ceva mai îndeaproape, astfel încât să fie limpede chiar și pentru un copil. Vânzarea unei mărfi constă, după cum se știe, în aceea că proprietarul cedează valoarea ei de întrebuințare și primește valoarea ei de schimb. Valorile de întrebuințare ale mărfurilor se deosebesc, între altele, și prin faptul că pentru consumarea lor este nevoie de intervale de timp diferite. O pâine se consumă într-o zi, o pereche de pantaloni se uzează într-un an, o casă, să zicem, într-o sută de ani. Când este vorba de mărfuri cu o durată de uzură îndelungată, intervine deci posibilitatea de a vinde valoarea de întrebuințare în tranșe, de fiecare dată numai pentru un anumit timp, adică *de a o închiria*. Vânzarea în tranșe realizează, prin urmare, valoarea de schimb numai în mod treptat; pentru această renunțare la restituirea imediată a capitalului avansat și a profitului convenit, vânzătorul este despăgubit printr-un adaos la preț, printr-o dobândă al cărei nivel este stabilit de legile economiei politice, și nicidecum în mod arbitrar. La sfârșitul celor o sută de ani casa este uzată, dărăpănată, de nelocuit. Dacă scădem atunci din suma totală a chiriei plătite: 1) renta funciară împreună cu eventualele majorări ale ei survenite între timp, și 2) cheltuielile făcute pentru reparații curente, vom constata că restul se compune în medie din: 1) capitalul inițial investit pentru construirea casei, 2) profitul respectiv și 3) dobânzile la capitalul amortizat treptat și la profit. Astfel, după acest interval de timp, chiriașul nu are casă, dar nici proprietarul n-o mai are. Acesta din urmă are numai terenul (în cazul când îi aparține) și materialele de construcție aflate pe teren, care au încetat însă de a mai fi o casă. Iar dacă între timp casa „a acoperit de 5 sau 10 ori prețul de cost inițial“, vom vedea că aceasta se datorește exclusiv creșterii rentei funciare, ceea ce nu este un secret pentru nimeni în orașe ca Londra, unde proprietarul terenului și proprietarul casei sînt de cele mai multe ori două persoane diferite. Asemenea creșteri colosale ale chiriilor au loc în orașe care se dezvoltă rapid, dar nu într-un sat, unde renta funciară a terenurilor de construcție rămîne aproape neschimbată. Este un fapt notoriu că, abstracție făcînd de majorările rentei funciare, chiria nu-i aduce proprietarului, în medie, mai mult de 7% pe an la capitalul investit (inclusiv profitul), din care mai trebuie acoperite cheltuielile de reparații etc. Într-un cuvînt, contractul de închiriere este o simplă tranzacție de mărfuri, care din punct de vedere teoretic nu reprezintă pentru muncitori nici mai mult, nici mai puțin interes decît oricare altă tranzacție de mărfuri, cu excepția aceleia în care este vorba de vânzarea și cumpărarea forței de muncă, iar din punct de vedere practic li se înfățișează ca una din cele o mie de forme ale înșelătoriei burgheze despre care am vorbit la p. 4 a broșurii, și care sînt supuse și ele unei reglări economice, după cum am demonstrat acolo.

broșurii lui), iar atunci cînd îi demonstrez contrarul se plînge că îi spun „numai lucruri pe care, din păcate, le știe și el“.

Dar nici un fel de analize economice cu privire la chirie nu ne vor pune în situația de a transforma desființarea sistemului locuințelor cu chirie „într-una din cele mai rodnice și mai înalte aspirații care s-a născut din ideea revoluționară“. Pentru a realiza aceasta, trebuie să transpunem faptul ca atare din domeniul concret al economiei politice într-un domeniu ideologic, în cel al dreptului. „Casa servește ca titlu care conferă dreptul veșnic“ asupra chiriei; „așa se face“ că chiria plătită pentru o casă poate să acopere de două, de trei, de cinci, de zece ori valoarea ei. Pentru a afla cum „se face“ că este „așa“, „titlul“ nu ne ajută la nimic; de aceea am și spus că numai cercetînd cum devine casa un titlu ar fi putut afla Mülberger *cum* „se face“ că este „așa“. Acest lucru îl aflăm numai dacă analizăm, cum am făcut eu, natura *economică* a chiriei, în loc să protestăm împotriva expresiei juridice prin care clasa stăpînitoare o consfințește. — Cine propune măsuri economice pentru desființarea chiriei este, desigur, obligat să știe ceva mai mult despre chirie decît că ea „reprezintă tributul pe care chiriașul îl plătește dreptului veșnic al capitalului“. La aceasta Mülberger răspunde: „Una este a descrie și alta a explica“.

Am transformat deci casa, deși nu este de loc veșnică, într-un titlu veșnic asupra chiriei. Vedem că, indiferent de cum „se face“ că este „așa“, în virtutea acestui titlu casa aduce, sub formă de chirie, multiplul valorii ei. Prin transpunerea problemei în limbaj juridic ne-am îndepărtat, din fericire, atît de mult de domeniul economic, încît nu mai vedem decît fenomenul că chiria brută acoperă treptat multiplul valorii casei. Deoarece gîndim și ne exprimăm în limbaj juridic, aplicăm și acestui fenomen criteriul juridic, al dreptății, și constatăm că fenomenul este *nedrept*, că nu corespunde „ideii de drept a revoluției“, deși nu știu ce vrea să însemne aceasta, și că, prin urmare, titlul nu este bun la nimic. Vedem apoi că același lucru este valabil atît pentru capitalul purtător de dobîndă, cît și pentru pămîntul arabil dat în arendă, ceea ce ne oferă pretextul de a separa aceste categorii de proprietate de celelalte și de a le supune unei analize speciale. Aceasta constă în revendicarea: 1) a-l lipsi pe proprietar de dreptul de reziliere a contractului, de dreptul de a cere restituirea proprietății sale; 2) de a lăsa în mod gratuit chiriașului, datornicului sau arendașului uzufructul obiectului care i-a fost dat în folosință, dar care nu-i aparține, și 3) de a plăti proprietarului în rate mici, fără dobîndă. Cu aceasta am epuizat „principiile“ lui Proudhon în această direcție. Este ceea ce înțelege Proudhon prin „lichidarea socială“.

În treacăt fie zis, nu încapе îndoială că tot acest plan de reforme trebuie să avantajeze aproape exclusiv pe mic-burghezi și pe țărani cu gospodărie mică prin faptul că consolidează poziția lor de mic-burghezi și țărani cu gospodărie mică. Figura mitică, după cum afirmă Mülberger, a „mic-burghezului Proudhon“ capătă deci aici, deodată, o realitate istorică foarte

palpabilă.

Mülberger continuă:

„Dacă repet după Proudhon că viața economică a societății trebuie să fie pătrunsă de o *idee de drept*, prin aceasta *eu descriu* societatea actuală ca pe o societate în care lipsește dacă nu orice idee de drept, în orice caz ideea de drept a revoluției, fapt pe care Engels însuși îl va admite“.

Din păcate, mi-e imposibil să-i dau lui Mülberger această satisfacție. Mülberger pretinde că societatea *trebuie* să fie pătrunsă de o idee de drept și numește aceasta o descriere. Când un tribunal îmi trimite prin portărel somația de a plăti o datorie, acesta, după părerea lui Mülberger, nu face altceva decât să mă *descrie* ca pe un om care nu-și plătește datoriile! Una este o descriere, alta o pretenție. Și tocmai în aceasta constă deosebirea esențială dintre socialismul științific german și Proudhon. Noi descriem — și orice adevărată descriere este, totodată, în pofida lui Mülberger, și explicația obiectului — relațiile economice așa cum sînt și cum se dezvoltă, și demonstrăm din punct de vedere strict economic că această dezvoltare a lor înseamnă, totodată, dezvoltarea elementelor unei revoluții sociale: dezvoltarea, pe de o parte, a proletariatului, clasă ale cărei condiții de trai o împing în mod inevitabil spre revoluția socială, iar pe de altă parte dezvoltarea forțelor de producție, pentru care cadrul societății capitaliste devine prea strîmt, astfel încît trebuie să-l sfărîme în mod necesar, și care creează în același timp posibilitatea de a se lichida o dată pentru totdeauna deosebirile de clasă în însuși interesul progresului social. Proudhon însă pretinde actualei societăți să se transforme nu potrivit legilor proprii ei dezvoltări economice, ci potrivit preceptelor dreptății („*ideea de drept*“ nu-i aparține lui Proudhon, ci lui Mülberger). Acolo unde noi demonstrăm, Proudhon *propovăduiește* și se vaită, și după el — Mülberger.

Ce vrea să însemne „ideea de drept a revoluției“, nu pot să ghicesc. E drept că Proudhon transformă „revoluția“ într-un fel de divinitate, întruchiparea și executoarea „dreptății“ sale, dar comite totodată greșeala stranie de a confunda revoluția burgheză din 1789—1794 cu viitoarea revoluție proletară. Acest lucru reiese din aproape toate lucrările sale, mai ales din cele scrise după 1848; dau ca exemplu doar „*Idée générale de la révolution*“, ed. 1868, p. 39—40. Cum însă Mülberger nu vrea de loc să răspundă pentru Proudhon, nu-mi este îngăduit să mă refer la Proudhon pentru a lămuri „ideea de drept a revoluției“ și rămîn mai departe cuprins de întuneric precum țara Egiptului. Mülberger mai spune apoi:

„Dar nici Proudhon, nici eu nu facem apel la o «dreptate veșnică» pentru a *explica* astfel nedreapta stare de lucruri existentă sau chiar, după cum îmi atribuie Engels, pentru a aștepta îmbunătățirea acestei stări făcînd apel la această dreptate“.

Mülberger se bizuie, probabil, pe faptul că „Proudhon este în general aproape necunoscut în Germania“. În toate lucrările sale, Proudhon aplică tuturor tezelor sociale,

juridice, politice și religioase criteriul „dreptății“, le respinge sau le aprobă după cum se potrivesc sau nu cu ceea ce numește el „dreptate“. În „Contradicții economice“, această dreptate se mai numește „dreptate veșnică“, justice éternelle. Ulterior, veșnicia este trecută sub tăcere, dar în fond ea este menținută. Bunăoară, în lucrarea „Despre dreptate în revoluție și în biserică“, ed. 1858, pasajul de mai jos rezumă conținutul întregii acestei predici în trei volume (vol I, p. 42):

„Care este principiul de bază, principiul organic, conducător și suveran al societăților, principiu care, subordonându-și-le pe toate celelalte, conduce, apără, înlătură, pedepsește și la nevoie chiar reprimă toate elementele turbulente? Este el oare religia, idealul, *interesul*?... Acest principiu este, după părerea mea, *dreptatea*. — Ce este dreptatea? *Esența însăși a omenirii*. Ce-a fosit ea de la începutul lumii? Nimic. — Ce-ar trebui să fie? Totul“.

Ce altceva poate fi o dreptate, care este esența însăși a omenirii, decît dreptatea *veșnică*? O dreptate care este principiul de bază organic, conducător și suveran al societăților, care cu toate acestea pînă acum n-a fost nimic, dar care ar trebui să fie totul, ce altceva este o asemenea dreptate decît criteriul după care să se măsoare tot ceea ce privește omul și la care să se facă apel în toate diferendele, ca la un judecător suprem? Și am susținut eu oare altceva decît că Proudhon își ascunde ignoranța și neputința sa în domeniul economiei politice prin aceea că judecă toate relațiile economice nu potrivit legilor economice, ci după cum ele corespund sau nu concepției sale despre această dreptate veșnică? Prin ce se deosebește oare Mülberger de Proudhon atunci cînd cere ca „toate relațiile de schimb din viața societății moderne... să fie pătrunse de o *idee de drept*, adică să fie înfăptuite pretutindeni potrivit *cerințelor stricte ale dreptății*“? Nu știu eu să citesc, sau nu știe Mülberger să scrie? Mai departe, Mülberger spune:

„Proudhon știe tot atît de bine ca și Marx și Engels că adevărata forță motrice a societății omenești sînt relațiile economice, iar nu cele juridice; el știe, de asemenea, că ideile juridice ale unui popor nu sînt de fiecare dată decît expresia, reflectarea, produsul relațiilor economice, în special al celor de producție... Într-un cuvînt, dreptul este pentru Proudhon un produs economic care s-a format în decursul istoriei“.

Dacă Proudhon știe toate acestea (vreau să trec peste exprimarea neclară a lui Mülberger și să iau buna intenție drept fapt), dacă Proudhon le știe „tot atît de bine ca și Marx și Engels“, cum se face că mai există divergențe între noi? O fi știind Proudhon, dar lucrurile nu stau chiar așa cum le prezintă el. Relațiile economice ale unei societăți date se prezintă în primul rînd ca *interese*. În pasajul din lucrarea sa de căpetenie pe care l-am citat mai sus, Proudhon spune însă fără înconjur că „principiul de bază, principiul conducător, organic și suveran al societăților, care și le subordonează pe toate celelalte“, nu este *interesul*, ci *dreptatea*. Și repetă aceasta în lucrările sale, în toate pasajele esențiale. Ceea ce nu-l împiedică pe Mülberger să spună în continuare:

„...că ideea dreptului economic dezvoltată în modul cel mai profund de Proudhon în «La Guerre et la Paix»

coincide pe de-a-ntregul cu ideile fundamentale ale lui Lassalle, atât de frumos expuse în prefața sa la «System der erworbenen Rechte».

„La Guerre et la Paix“ este, poate, cea mai școlărească dintre numeroasele lucrări școlărești ale lui Proudhon, și nu m-am așteptat ca ea să fie citată drept dovadă a pretensei lui înțelegeri a concepției materialiste germane a istoriei, care explică toate evenimentele și concepțiile istorice, întreaga politică, filozofie și religie prin condițiile de viață economice materiale ale perioadei istorice respective. Cartea este atât de puțin materialistă, încât nici măcar nu este în stare să-și ducă pînă la capăt teoria sa a războiului fără a apela la ajutorul *creatorului*:

„Totuși creatorul, care a ales pentru noi aceste condiții de viață, își avea scopurile sale“ (vol. II, p. 100, ed. 1869).

Pe ce fel de cunoștințe istorice se bazează lucrarea, reiese din faptul că în ea se afirmă existența istorică a epocii de aur:

„La început, cînd globul pămîntesc era încă puțin populat, natura îndestula, fără greutate necesitățile omului. Aceasta era epoca de aur, epoca belșugului și a păcii“ (op. cit., p. 102).

Punctul său de vedere economic este acela al malthusianismului celui mai cras:

„Dacă se dublează producția, atunci populația de asemenea se va dubla, curînd“ (p. 106).

În ce constă, așadar, materialismul cărții? În afirmația că „pauperismul“ a fost dintotdeauna și mai este și acum cauza războiului (de pildă p. 143). Cumătrul Bräsig a fost un materialist tot atât de iscusit cînd, în discursul său din 1848, a rostit imperturbabil înțeleptele cuvinte: „Cauza mării mizerii este marea pauvreté“.

„System der erworbenen Rechte“ al lui Lassalle poartă pecetea nu numai a tuturor iluziilor juristului, ci și pe acelea ale vechiului hegelian. Lassalle declară răspicat, la p. VII, că și „în *economie* noțiunea dreptului dobîndit“ este „izvorul și forța motrice a oricărei dezvoltări“; el vrea să demonstreze (p. XI) că „dreptul este un organism rațional care se dezvoltă din sine însuși“ (deci nu din premise economice); el vrea să deducă dreptul nu din relații economice, ci din „însăși noțiunea de voință, filozofia dreptului fiind doar dezvoltarea și reprezentarea acesteia“ (p. XII). Ce caută deci această carte aici? Deosebirea dintre Proudhon și Lassalle constă doar în aceea că Lassalle a fost un adevărat jurist și hegelian, pe cînd Proudhon în materie de drept și de filozofie a fost, ca și în toate celelalte domenii, un simplu diletant.

Nu neg că Proudhon, care, după cum se știe, se contrazice mereu, face din cînd în cînd și cîte o observație care îți lasă impresia că deduce ideile din fapte. Asemenea observații sînt însă fără importanță în comparație cu modul obișnuit de a gîndi al acestui om, observații care,

În plus, acolo unde se întîlnesc, sînt cu totul confuze și inconsecvente.

Pe o anumită treaptă foarte primitivă a dezvoltării societății apare necesitatea de a supune unei reguli generale actele zilnic repetate ale producției, repartiției și schimbului de produse și de a veghea ca individul să se conformeze condițiilor generale ale producției și schimbului. Această regulă, la început un simplu obicei, devine curînd lege. O dată cu legea apar în mod necesar organe însărcinate cu respectarea ei — autoritatea publică, statul. Pe măsură ce se dezvoltă societatea, legile se dezvoltă și ele, ajungînd să fie o legislație mai mult sau mai puțin cuprinzătoare. Cu cît această legislație devine mai complicată, cu atît modul ei de exprimare se îndepărtează de acela în care se exprimă obișnuitele condiții economice de viață ale societății. Ea apare ca un element de sine stătător, care își găsește justificarea existenței și temeiul dezvoltării lui nu în relațiile economice, ci în cauze proprii, lăuntrice, dacă vreți, în „noțiunea de voință“. Oamenii uită că dreptul lor izvorăște din condițiile lor economice de viață, după cum au uitat că ei înșiși se trag din regnul animal. De îndată ce legislația devine un tot complicat și cuprinzător apare necesitatea unei noi diviziuni sociale a muncii; se formează o castă de juriști de profesie, și, o dată cu ei, apare știința dreptului. În dezvoltarea ei, aceasta compară sistemele juridice ale diferitelor popoare și ale diferitelor epoci nu ca reflectări ale relațiilor economice respective, ci ca sisteme care își găsesc justificarea în ele însele. Comparăția presupune puncte comune: juriștii conjugă sub denumirea de drept natural punctele mai mult sau mai puțin comune ale tuturor acestor sisteme de drept. Criteriul însă după care se apreciază ce ține și ce nu de dreptul natural este tocmai expresia cea mai abstractă a însuși dreptului: dreptatea. De acum încolo, pentru juriști și pentru cei ce-i cred pe cuvînt, dezvoltarea dreptului constă numai în strădania de a apropia tot mai mult condițiile de viață ale oamenilor, în măsura în care ele sînt exprimate în termeni juridici, de idealul dreptății, al dreptății eterne. Iar această dreptate este întotdeauna numai expresia ideologică, ridicată în slavă, a relațiilor economice existente, cînd a laturii lor conservatoare, cînd a celei revoluționare. Dreptatea grecilor și romanilor considera că sclavagismul este drept; dreptatea burghezilor din 1789 cerea desființarea feudalismului, considerîndu-l nedrept. Pentru iuncherii prusaci, pînă și jalnicul regulament cu privire la administrația districtuală este o încălcare a dreptății eterne. Noțiunea de dreptate eternă se schimbă, prin urmare, nu numai în funcție de timp și de loc, ci chiar și în funcție de persoane, fiind unul dintre acele lucruri prin care, așa cum just observă Mülberger, „fiecare înțelege altceva“. Dacă în viața de toate zilele, dată fiind simplitatea relațiilor de care ne ciocnim, expresii ca drept, nedrept, dreptate, simțul dreptății pot fi înțelese fără echivoc chiar atunci cînd se referă la fenomene sociale, cînd este vorba de cercetarea științifică a relațiilor economice, ele provoacă, după cum am văzut, aceeași confuzie iremediabilă care s-ar naște, de pildă, în chimia actuală dacă am voi să păstrăm terminologia teoriei flogisticului. Confuzia devine și mai gravă dacă, asemenea lui Proudhon, se găsesc oameni care să creadă în acest flogistic social, „dreptatea“, sau, asemenea lui Mülberger, să asigure că teoria flogisticului nu

este mai puțin justă decît aceea a oxigenului (*).

(*) Înainte de a se descoperi oxigenul, chimiștii își explicau arderea corpurilor în aerul din atmosferă prin existența unei materii combustibile speciale, flogisticul, care dispare prin ardere. Constatînd că după ardere corpurile simple, calcinate, cîntăresc mai mult decît înainte, ei au declarat că flogisticul ar avea o greutate negativă, astfel că un corp cu flogistic cîntărește mai puțin decît unul care l-a eliminat. În felul acesta, treptat, flogisticului i-au fost atribuite, dar în mod inversat, principalele proprietăți ale oxigenului. Cînd s-a descoperit că arderea constă în combinarea corpului care arde cu altul, cu oxigenul, cînd a fost preparat oxigenul, s-a renunțat la această supoziție, dar abia după o îndelungată împotrivire din partea chimiștilor mai bătrîni. *[Nota lui Engels.]*

III

Mülberger se mai plînge că numesc o ieremiadă reacționară perorația lui „emfatică” că

„nu există pată mai rușinoasă pentru întreaga cultură a gloriosului nostru secol decît faptul că peste 90% din populația marilor orașe nu are o locuință proprie”.

Într-adevăr, dacă Mülberger s-ar fi mărginit, după cum pretinde, să zugrăvească „ororile prezentului”, firește că n-aș fi avut de spus nimic rău „despre el și modestele sale cuvinle”. Dar el face cu totul altceva. El zugrăvește aceste „orori” ca efecte ale faptului că muncitorii „n-au un cămin propriu”. Dacă deplîngem „ororile prezentului” considerîndu-le drept efecte ale desființării proprietății muncitorilor asupra locuințelor lor sau, așa cum fac iuncherii, drept efecte ale desființării feudalismului și breslelor, în ambele cazuri nu pot rezulta decît ieremiade reacționare, lamentări la apariția a ceea ce este inevitabil și istoricește necesar. Caracterul reacționar constă tocmai în faptul că Mülberger vrea să restabilească proprietatea individuală a muncitorilor asupra casei lor — situație căreia istoria i-a pus de mult capăt —, în faptul că el nu-și poate închipui eliberarea muncitorilor altfel decît dacă fiecare va redeveni proprietarul casei sale. Mai departe:

„Spun în modul cel mai răspicat: lupta propriu-zisă trebuie dusă împotriva modului de producție capitalist, și numai pe baza transformării acestuia se poate spera într-o îmbunătățire a condițiilor de locuit. Engels nu vede nimic din toate acestea... Eu văd în rezolvarea deplină a problemei sociale premisa desființării sistemului locuințelor cu chirie”.

Din păcate, nici azi nu văd încă nimic din toate acestea. Mi-era cu neputință să știu de la

ce premisă pornește în sinea lui cineva al cărui nume nici măcar nu-l cunoșteam. Eu pot să judec numai după articolele tipărite ale lui Mülberger. Acolo găsesc și astăzi că Mülberger (la p. 15 și 16 a broșurii sale) nu consideră drept premisă a desființării sistemului locuințelor cu chirie nimic altceva decât locuința cu chirie. Abia la p. 17 el apucă „de coarne productivitatea capitalului“, lucru asupra căruia vom mai reveni. Și chiar și în răspunsul său, el confirmă acest lucru atunci când spune:

„Trebuia mai curînd să demonstrez cum, pe baza condițiilor existente, poate fi realizată o transformare completă în ceea ce privește problema locuințelor“.

Pe baza condițiilor existente și pe baza transformării (vrea să spună: desființării) modului de producție capitalist sînt doar lucruri absolut opuse.

Nu-i de mirare că Mülberger se plînge atunci cînd eu văd în strădaniile filantropice ale d-lui Dollfuss și ale altor fabricanți de a înlesni muncitorilor să dobîndească case proprii singura realizare practică posibilă a proiectelor sale proudhoniste. Dacă și-ar da seama că planul lui Proudhon de salvare a societății nu-i decât o fantezie care rămîne întru totul pe terenul societății burgheze, este de la sine înțeles că nu ar mai crede în el. Eu nu m-aun îndoit niciodată și nicăieri de bunele sale intenții. Dar atunci de ce îl laudă pe dr. Reschauer pentru faptul că propune consiliului comunal al Vienei să copieze proiectele lui Dollfuss?

Mai departe, Mülberger declară:

„Cît privește în special opoziția dintre oraș și sat, este o utopie să vrei s-o desființezi. Această opoziție este firească, mai bine zis apărută istoricește... Nu este vorba de a desființa această opoziție, ci de a găsi formele politice și sociale în care ea să fie inofensivă, ba chiar rodnică. În felul acesta se poate ajunge în mod pașnic la o nivelare, la o echilibrare treptată a intereselor“.

Prin urmare, desființarea opoziției dintre oraș și sat este o utopie, pentru că această opoziție este firească, mai bine zis apărută istoricește. Să aplicăm acest raționament la alte antagonisme ale societății moderne și vom vedea unde ajungem. Bunăoară:

„Cît privește în special antagonismul dintre“ capitaliști și muncitorii salariați, „este o utopie să vrei să-l desființezi. Acest antagonism este firesc, mai bine zis apărut istoricește. Nu este vorba de a desființa acest antagonism, ci de a găsi formele politice și sociale în care el să fie inofensiv, ba chiar rodnic. În felul acesta se poate ajunge în mod pașnic la o nivelare, la o echilibrare treptată a intereselor“.

Iată-ne ajunși din nou la Schulze-Delitzsch.

Desființarea opoziției dintre oraș și sat nu este nici mai mult, nici mai puțin utopică decât desființarea antagonismului dintre capitaliști și muncitorii salariați. Ea devine pe zi ce trece tot mai mult o cerință practică a producției industriale, ca și a celei agricole. Nimeni nu a cerut-o

mai insistent decît Liebig în lucrările sale de agrochimie, în care prima cerință formulată mereu este ca omul să restituie ogorului ceea ce primește de la el și în care demonstrează că numai existența orașelor, mai ales a marilor orașe, împiedică acest lucru. Cînd vezi cum numai aici, la Londra, este aruncată zi de zi, în mare, cu cheltuieli enorme, o cantitate de îngrășămintele naturale mai mare decît produce întregul regat al Saxoniei, cînd vezi ce instalații uriașe sînt necesare pentru ca aceste îngrășămintele să nu infecteze întreaga Londră, atunci utopia cu privire la desființarea opoziției dintre oraș și sat capătă o fundamentare uimitor de practică. Pînă și Berlinul, relativ neînsemnat, se sufocă de cel puțin treizeci de ani în propria sa murdărie. Pe de altă parte, este o curată utopie să vrei, asemenea lui Proudhon, să răstorni actuala societate burgheză menținîndu-l pe țăran ca atare. Numai repartizarea pe cît posibil mai uniformă a populației pe tot cuprinsul țării, numai legătura strînsă dintre producția industrială și cea agricolă și, o dată cu aceasta, extinderea devenită necesară a rețelei de comunicații, firește, cu condiția ca modul de producție capitalist să fie desființat, este în stare să smulgă populația rurală din izolarea și îndobitocirea în care ea vegetează de milenii fără ca să intervină vreo schimbare. Nu este o utopie să susții că eliberarea oamenilor de cătușele în care i-a ferecat trecutul lor istoric va fi deplină abia atunci cînd va fi desființată opoziția dintre oraș și sat; utopia începe abia atunci cînd încerci, „pe baza condițiilor existente“, să preconizezi forma în care trebuie să fie soluționată o opoziție sau alta, un antagonism sau altul, proprii societății existente. Și tocmai aceasta și face Mülberger atunci cînd își însușește formula lui Proudhon de rezolvare a problemei locuințelor.

Mülberger se mai plînge că îl fac oarecum răspunzător și pe el pentru „monstruoasele concepții ale lui Proudhon despre capital și dobîndă“ și spune:

„Eu presupun schimbarea relațiilor de producție ca fiind dată, iar legea de tranziție care reglează nivelul dobînzii nu afectează relațiile de producție, ci schimbul social, relațiile de circulație... Schimbarea relațiilor de producție, sau, cum formulează mai exact școala germană, desființarea modului de producție capitalist, desigur că nu rezultă, așa cum îmi pune în seamă Engels, dintr-o lege de tranziție care desființează dobînda, ci din luarea efectivă în stăpînire a tuturor uneltelor de muncă, a întregii industrii de către poporul muncitor. Dacă cu acest prilej poporul muncitor va înclina (!) spre răscumpărarea sau spre exproprierea imediată, nici Engels, nici eu nu sîntem chemați să hotărîm“.

Sînt de-a dreptul uluit. Recitesc lucrarea lui Mülberger de la un capăt la altul pentru a găsi pasajul unde acesta declară că răscumpărarea locuinței cu chirie despre care vorbește presupune ca fiind dată „luarea efectivă în stăpînire a tuturor uneltelor de muncă, a întregii industrii de către poporul muncitor“. Nu găsesc acest pasaj. El nu există. Despre o „luare efectivă în stăpînire“ etc. nu este vorba nicăieri. În schimb, la p. 17 se spune:

„Să presupunem acum că productivitatea capitalului este într-adevăr apucată de coarne, ceea ce trebuie să se întîmple mai devreme sau mai tîrziu, de pildă cu ajutorul unei legi de tranziție care să stabilească dobînda tuturor capitalurilor la 1%, bineînțeles cu tendința ca și acest nivel să se apropie tot mai mult de zero... Ca și toate

celelalte produse, casa și locuința intră, firește, și ele în prevederile acestei legi... Vedem deci că sub acest aspect răscumpărarea locuinței cu chirie este o consecință necesară a desființării productivității capitalului în genere“.

În opoziție totală cu ultima formulare a lui Mülberger, aici ni se spune, așadar, fără ocol că productivitatea capitalului — expresie confuză prin care el înțelege, după cum singur recunoaște, modul de producție capitalist — este într-adevăr „apucată de coarne“ prin legea care desființează dobînda și că tocmai ca urmare a acestei legi „răscumpărarea locuinței cu chirie este o consecință necesară a desființării productivității capitalului în genere“. Nicidecum, spune acum Mülberger. Legea de tranziție „nu are de obiect relațiile de producție, ci relațiile de circulație“. Față de această totală contradicție, care „rămîne o taină deopotrivă pentru scrîntiți și pentru înțelepți“, cum spune Goethe, nu-mi rămîne altceva de făcut decît să presupun că am de-a face cu doi Mülbergeri cu totul diferiți, dintre care unul se plînge, pe bună dreptate, că îi „pun în seamă“ ceea ce a publicat celălalt.

Că poporul muncitor nu mă va întreba nici pe mine, nici pe Mülberger dacă la luarea efectivă în stăpînire „va înclina spre răscumpărare sau spre expropriere imediată“, este, desigur, just. După toate probabilitățile, el va prefera să nu „se mai încline“ de loc. Dar despre luarea efectivă în stăpînire a tuturor uneltelor de muncă de către poporul muncitor nici n-a fost vorba, ci numai despre afirmația lui Mülberger (p. 17) că „întregul conținut al rezolvării problemei locuințelor ar fi cuprins în cuvîntul răscumpărare“. Dacă acum el declară că această răscumpărare este cît se poate de îndoielnică, la ce bun să ne mai batem degeaba capul atît noi doi cît și cititorii?

De altfel, trebuie să constatăm că „luarea efectivă în stăpînire“ a tuturor uneltelor de muncă, a întregii industrii de către poporul muncitor este tocmai opusul „răscumpărării“ proudhoniste. În acest din urmă caz, fiecare muncitor în parte devine proprietarul locuinței, al gospodăriei țărănești, al uneltei de muncă; în primul caz, „poporul muncitor“ rămîne proprietar colectiv al caselor, fabricilor și uneltelor de muncă, și este greu de presupus că, cel puțin în perioada de trecere, uzufructul lor va fi lăsat unor persoane sau societăți fără o rambursare a cheltuielilor. Întocmai cum desființarea proprietății funciare, nu înseamnă desființarea rentei funciare, ci trecerea ei, fie chiar și într-o formă modificată, în mîinile societății. Așadar, luarea efectivă în stăpînire a tuturor uneltelor de muncă de către poporul muncitor nu exclude nicidecum menținerea sistemului de închiriere.

În genere, problema nu este dacă proletariatul, atunci cînd va lua puterea în mîinile sale, va pune pur și simplu stăpînire cu forța pe uneltele de producție, pe materiile prime și pe mijloacele de subzistență, dacă el va plăti imediat o despăgubire pentru acestea sau dacă va răscumpăra proprietatea prin plată în rate nu prea mari. A încerca să dai la această problemă un răspuns anticipat și valabil în toate cazurile înseamnă să fabrici utopii, ceea ce las în seama

altora.

IV

Cîtă cerneală a trebuit să curgă pentru ca, croindu-ne drum printre multiplele subterfugii și tertipuri ale lui Mülberger, să ajungem, în sfîrșit, la miezul problemei, pe care Mülberger evită cu grijă să-l atingă în răspunsul său!

Ce a spus de fapt Mülberger în lucrarea sa?

În primul rînd, „că diferența dintre prețul de cost inițial al unei case, al unui teren etc. și valoarea lor actuală“ aparține de drept societății. În limbaj economic, această diferență se numește rentă funciară. Și Proudhon voia s-o atribuie societății, după cum se poate citi în „Idée générale de la révolution“, ed. 1868, p. 219.

În al doilea rînd, că soluționarea problemei locuințelor constă în aceea că fiecare chiriaș devine proprietarul locuinței sale.

În al treilea rînd, că această soluționare se traduce în viață printr-o lege care transformă chiriile în rate plătite în contul prețului de cumpărare a locuinței. — Punctele 2 și 3 sînt luate, după cum poate constata oricine, din „Idée générale de la révolution“ a lui Proudhon, p. 199 și urm., unde la p. 203 se găsește chiar gata. redactat respectivul proiect de lege.

În al patrulea rînd, că productivitatea capitalului este apucată de coarne cu ajutorul unei legi de tranziție potrivit căreia nivelul dobînzii este redus la început la 1%, sub rezerva unei scăderi ulterioare. Și acest punct este luat tot de la Proudhon, după cum se poate citi amănunțit în „Idée générale“, p. 182—186.

La fiecare din aceste puncte am citat pasajul din Proudhon unde se găsește originalul copiei lui Mülberger; și acum întreb: eram sau nu îndreptățit să numesc proudhonist pe autorul unui articol pe de-a-ntregul proudhonist și care nu conține altceva decît concepții proudhoniste? Și totuși, mai mult decît de orice, Mülberger se plînge de faptul că-l numesc așa, deoarece „am întîlnit unele formulări care îi sînt caracteristice lui Proudhon“! Dimpotrivă. „Formulările“ aparțin toate lui Mülberger, conținutul însă aparține lui Proudhon. Iar atunci cînd completez lucrarea proudhonistă cu citate din Proudhon, Mülberger se plînge că pun pe seama lui „monstruoasele

concepții“ ale lui Proudhon!

Care au fost obiecțiile mele împotriva acestui plan proudhonist? În primul rînd, că trecerea rentei funciare asupra statului este tot una cu desființarea proprietății funciare individuale.

În al doilea rînd, că răscumpărarea locuinței cu chirie și trecerea ei în proprietatea fostului chiriaș lasă neatins modul de producție capitalist.

În al treilea rînd, că, avînd în vedere actuala dezvoltare a mării industrii și a orașelor, această propunere este pe cît de absurdă, pe atît de reacționară, și că reintroducerea proprietății individuale a fiecărei persoane în parte asupra locuinței sale ar însemna un regres.

În al patrulea rînd, că reducerea forțată a dobînzii la capital nu afectează nicidecum modul de producție capitalist; dimpotrivă, după cum dovedesc legile cu privire la camătă, ea este tot atît de străveche pe cît este de irealizabilă.

În al cincilea rînd, că prin desființarea dobînzii la capital chiria plătită pentru case nu este nicidecum desființată.

Mülberger a fost de acord cu punctele 2 și 4. În ceea ce privește celelalte puncte, nu a răspuns nimic. Și tocmai acestea sînt punctele în jurul cărora se duce discuția. Răspunsul lui Mülberger nu constituie însă o infirmare; el ocolește cu grijă toate punctele economice, adică tocmai punctele hotărîtoare; răspunsul său reprezintă o plîngere cu caracter personal, și nimic altceva. Astfel, Mülberger se plînge că anticipez soluționarea făgăduită de el a altor probleme, ca, de pildă, datoriile publice, datoriile private, creditul, și spun că toate vor fi la fel soluționate ca și problema locuințelor, și anume prin desființarea dobînzii, prin transformarea plăților făcute pentru achitarea dobînzilor în rate pentru rambursarea capitalului și prin gratuitatea creditului. Totuși și acum sînt gata să pariez că dacă aceste articole ale lui Mülberger vor vedea lumina tiparului, conținutul lor va corespunde în esență cu „Idée générale“ a lui Proudhon (credit, p. 182, datorii publice, p. 186, datorii private, p. 196), tot așa cum articolele cu privire la problema locuințelor corespund cu pasajele citate din aceeași lucrare.

Cu acest prilej, Mülberger vrea să mă lămurească că probleme cum sînt impozitele, datoriile publice, datoriile private, creditul, la care se mai adaugă acum și autonomia comunală, prezintă cea mai mare importanță pentru țăran și pentru propaganda la țară. În bună parte sînt de acord, dar 1) pînă în prezent nici n-a fost vorba despre țărani și 2) „soluțiile“ date de Proudhon în toate aceste probleme sînt din punct de vedere economic tot atît de absurde și în esență tot atît de burgheze ca și soluția sa privind problema locuințelor. Împotriva aluziei lui Mülberger că aș ignora necesitatea atragerii țărănilor în mișcare, eu nu trebuie să mă apăr.

Consider însă o nerozie să prescrii țăranilor în acest scop hapurile miraculoase ale lui Proudhon. În Germania mai există încă foarte multe latifundii. După teoria lui Proudhon, toate acestea ar trebui parcelate în mici gospodării țărănești, ceea ce, avînd în vedere actualul nivel al agronomiei și experiența Franței și a Germaniei de vest în ceea ce privește proprietatea funciară parcelară, ar fi o măsură de-a dreptul reacționară. Dimpotrivă, latifundiile care mai există încă vor constitui o bază binevenită care să ofere muncitorilor asociați posibilitatea de a practica agricultura în stil mare, singura care poate aplica toate mijloacele moderne, mașini etc., și astfel să demonstreze țăranului cu gospodărie mică avantajele agriculturii în stil mare pe baza asocierii. Socialiștii danezi, care în această privință sînt mai înaintați decît toți ceilalți, au înțeles de mult acest lucru.

Tot astfel nu e nevoie să mă apăr împotriva imputării că aș considera actualele condiții îngrozitoare de locuit ale muncitorilor niște „nimicuri lipsite de însemnătate“. După cîte știu, am fost primul în literatura germană care am descris aceste stări de lucruri în forma clasic dezvoltată, așa cum există ea în Anglia; și nu pentru ca ele „jignesc simțul meu de dreptate“, cum pretinde Mülberger — acela care ar voi să transforme în cărți toate faptele care îi jignesc simțul de dreptate ar avea mult de lucru —, ci, după cum se poate citi în prefața cărții mele, pentru a da socialismului german, care tocmai lua naștere pe atunci și se îmbăta cu vorbe goale, o temelie faptică prin descrierea condițiilor sociale create de marea industrie modernă. Dar, firește, nici nu mă gîndesc să dau o rezolvare așa-zisei probleme a locuințelor, după cum nu mă preocupă nici amănuntele rezolvării problemei încă mai importante a alimentației. Sînt mulțumit să pot dovedi că producția societății noastre moderne este suficientă pentru a hrăni pe toți membrii societății și că există destule case pentru a putea oferi deocamdată maselor muncitoare un adăpost încăpător și sănătos. A face supoziții asupra felului în care o societate viitoare va reglementa repartiția alimentelor și a locuințelor ar duce de-a dreptul la utopie. Putem cel mult constata, cunoscînd condițiile de bază ale tuturor modurilor de producție de pînă acum, că, o dată cu prăbușirea producției capitaliste, anumite forme de însușire ale vechii societăți devin imposibile. Chiar și măsurile de tranziție vor trebui să fie pretutindeni în concordanță cu condițiile existente în acel moment; în țările cu proprietate funciară mică, ele vor fi cu totul altele decît în țările unde există latifundii etc. Unde se ajunge atunci cînd se caută soluții izolate pentru aceste așa-zise probleme practice, cum sînt problema locuințelor etc., ne demonstrează cel mai bine însuși Mülberger, care mai întîi explică amănunțit, pe 28 de pagini, că „întregul conținut al soluționării problemei locuințelor este dat în cuvîntul răscumpărare“, pentru ca apoi, de îndată ce e strîns cu ușa, să bolborosească stingherit că este într-adevăr foarte îndoielnic dacă la luarea efectivă în stăpînire a caselor „poporul muncitor va înclina spre răscumpărare“ sau spre o altă formă de expropriere.

Mülberger ne cere să devenim practici, ne cere „să nu opunem relațiilor practice reale“

„numai niște formule moarte, abstracte“ și, „părăsind socialismul abstract, să ne apropiem de relațiile sociale concrete determinate“. Dacă Mülberger ar fi procedat așa, poate că și-ar fi câștigat mari merite în fața mișcării. Primul pas pentru a te apropia de relațiile sociale concrete determinate constă tocmai în cunoașterea lor, în analiza legăturii lor economice reale. Ce găsim însă în această privință la Mülberger? În total două teze, și anume:

1. „Între muncitorul salariat și capitalist există aceeași relație ca între chiriaș și proprietar“.

Am demonstrat la p. 6 a broșurii că această teza este absolut falsă, la care Mülberger n-a avut ce să răspundă.

2. „Taurul care“ (cu prilejul reformei sociale) „trebuie apucat de coarne este productivitatea capitalului — cum o numește școala liberală a economiei politice —, care, în realitate, nici nu există, dar care prin existența ei aparentă servește drept paravan tuturor inegalităților proprii societății moderne“.

Prin urmare, taurul care trebuie apucat de coarne „nici nu există în realitate“, așa că nu are nici „coarne“. Nu el însuși, ci existența lui aparentă constituie răul. Cu toate acestea, „așa-zisa productivitate“ (a capitalului) „este în stare să facă să răsară din pământ, ca prin farmec, case și orașe“, a căror existență numai „aparentă“ nu este (p.12). Și un om care se exprimă atât de confuz și cu atîta stîngăcie cînd este vorba de relațiile dintre capital și muncă, deși „Capitalul“ lui Marx „îi este și lui binecunoscut“, se încumetă să arate muncitorilor germani o cale nouă și mai bună, și se dă drept „constructorul“, căruia structura arhitectonică a viitoarei societăți îi este, cel puțin în linii generale, clară.

Nimeni nu s-a apropiat mai mult „de relațiile sociale concrete determinate“ decît Marx în „Capitalul“. Timp de 25 de ani el le-a studiat sub toate aspectele, iar rezultatele criticii sale conțin totodată pretutindeni și embrionul așa-ziselor soluții, în măsura în care ele sînt, în genere, posibile în ziua de azi. Dar amicul Mülberger nu se mulțumește cu atît. Pentru el toate acestea nu sînt decît socialism abstract, formule moarte, abstracte. În loc să studieze „relațiile sociale concrete determinate“, amicul Mülberger se mulțumește cu lectura cîtorva volume ale lui Proudhon, care, chiar dacă nu-i spun mai nimic despre relațiile sociale concrete determinate, îi oferă în schimb leacuri miraculoase foarte determinate și concrete pentru toate relele sociale; acest plan de salvare a societății, gata întocmit; acest sistem proudhonist, Mülberger îl prezintă muncitorilor germani sub pretextul că el vrea „să pună capăt sistemelor“, în timp ce eu, chipurile, „aleg calea opusă“! Pentru a înțelege acest lucru ar trebui să presupun că eu sînt orb, iar Mülberger surd, astfel că orice înțelegere între noi este absolut imposibilă.

Destul. Dacă nu pentru altceva, această polemică va folosi pentru a dovedi cum stau lucrurile cu practica acestor socialiști care-și spun „practici“. Aceste propuneri practice pentru înlăturarea tuturor relelor sociale, aceste panacee sociale au fost întotdeauna și pretutindeni

produsul fondatorilor de secte care au apărut atunci când mișcarea proletară mai era încă în fașă. Și Proudhon se numără printre ei. Dezvoltarea proletariatului aruncă curînd la o parte aceste scutece și însăși clasa muncitoare trage concluzia că nimic nu-i mai puțin practic decît aceste „soluții practice“, dinainte ticluite, aplicabile în toate cazurile, și că socialismul practic constă, dimpotrivă, în înțelegerea justă a diferitelor laturi ale modului de producție capitalist.

Dacă clasa muncitoare trage o asemenea concluzie, la momentul oportun nu se va găsi nicicînd în încurcătură și va ști împotriva căror instituții sociale și în ce fel să-și îndrepte atacul principal.

